The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with a marbled paper pattern in shades of green, red, and white. The spine of the book is visible on the left side, bound in a dark, textured material. A small white rectangular label is affixed to the bottom left corner of the cover.

398(47. 925)

pa - 17

06 APR 2010

9/2/10

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԲԱՆԱՍԷՐ»Ի

Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

ԻՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ

ա. ԱՌԱՋԱԲԱՆ

ք. Ն Ի Ի Թ

ՎԱՆԱՑ, ԿՈՂՊԱՑ ԵՎ ԱՊԱՐԱՆԻ ԲԱՐՔԱՌՆԵՐՈՎ

ՊԱՐԻՍ

Տպագրութիւն «Բանասէր»ի

1901

ԻՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ա. ՀԱՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Ամեն մի ազգ, զեւ իւր կեանքի օրօրոցում սիրում է զարգարել իւր հնազոյն անցեալն որպէս առասպելներով, քաջարի նախնեաց փայլուն հոշակով, նոյն իսկ սերել իրան որ եւ է դիւցազնից: Այս թանկագին յիշատակարանն ժողովուրդը պահպանում է ամենայն սրբութեամբ եւ կտակում նորատի սերնդին: Հին Յոյներին հաճոյ էր խմբուել ծեր «աչուդի» չուրջն եւ ականջ դնել Տրովագայի պաշարման, հերոսաց հուժկու հարւածների, չատուածոց խնջոյքների, կամ Հերակլէսի, Թեսէոսի եւ այլ դիւցազանց արկածների («նազըլներին»): Ըստ Խորենացու, Հայկի մասին «անգիր հին ասացեալ զրոյցներ» էին պատում ժողովրդի մէջ (1)։ Գերմանացոց «Նիբելունգների մասին երգը» ամբողջապէս կենդանացնում է այս ազգի հնազոյն աշխարհայեցողութիւնը։ Ռուսաց «byliny» (եղելիք) կոչւած վիպական աւանդութիւնները ներկայացնում են զարմաւ նալի հարուստ պաշար ժողովրդի դիւցազնական անցեալի։ Թերեւս մի կողմ թողած արեւելեան առասպելների զանձարանն, որ ցիր-ցան տարածել է զանազան երկրներ:

Ժամանակի անդեցութիւնը մի կողմից, քաղաքակրթութեան՝ միւս հետզհետէ թուլացնում են այս յիշողութիւնը ժողովրդի մէջ, իսկ ազգերի փոխադարձ յարաբերութիւններն առաջ են բերում եւ մտաւոր շփումըն, հետեւապէս եւ ընտանի աւանդութեանց ազաւազումն չնորհիւ օտարազնեայ զրոյցների: Սկզբնական սերմն աւելի խորն է թաղում նոր եւ նոր շերտերի տակ:

Պատմական անցքերն ոչ պակաս փոփոխութիւններ են մուծանում աւանդութեանց բովանդակութեան մէջ. հին հերոսը շատ անգամ ակզի է աալիս նորագունին, նորան կտակում իւր բնաւորութիւնը, յատկու-

(1) Գիրք Ա. Գլ. Ժ: Տես նմանապէս վաճաղնի մասին Գիրք Ա. Գլ. ԼԱ:

թիւնները, զէնքերը . ժողովուրդը ինքն, այլևս չ'զոհանալով իւր հին զիւցազնից , որից բաժանւած է երկար զարերով , իւր բոլոր բանաստեղծական հանճարը թափում է նոր հերոսի վերայ, որ հռչակում է նոր օրերով կամ մօտիկ անցեալում : Նորա երեւակայութիւնը կրկին թեւ է առնում եւ կրկին ստեղծագործում :

Այսպէս են կազմուում պատմական երգերն, որոնք խմբուում են յայտնի ազգային գործիչներ շուրջն եւ պատում նոցա անունը առասպելական լուսով : Ռուսաց ժողովուրդն այստեղ եւս կարող է ամենալաւ օրինակ ծառայել , թէ ինչպէս պատմական անցքերն ազգու արձագանք են գրտնում ստոր խաւերի մէջ (1) :

Ա.մէն մի աւանդութիւն , որչափ էլ հինն լինի, իւր հեքեաթածեքողի տակ թագցնում է սկզբնական սերմն, որ շարժել է ժողովրդի երեւակայութիւնը, գործունէութեան հրաւիրել նորա հոգեւոր ոյժերը : Ծըշմարիտ է, զարերի ընթացքում, ենթարկւելով նորանոր փոփոխումների եւ կողմնակի ազդեցութիւնների, նա աւելի եւ աւելի օտարանում է ժողովրդին . բայց այնուամենայնիւ «ասողը» մինչեւ այժմս էլ խիստ տարբերութիւն է դնում «հեքեաթ»ի եւ «զրոյց»ի (նաղըլի , մասայի) մէջ , վերջինիս ընծայելով լիովին հաւատ եւ պատմելով նորան իբրեւ եղելու քիւն . ռուսաց առածը շատ պարզ արտայայտում է ժողովրդի այս տեսակէտը՝ «skazka — sklodka, a pėsnja — byl» (հեքեաթը շինծու է, իսկ երգն՝ եղելութիւն) :

Չկայ ազգ, որ չունենայ իւր վէպն , իւր զրոյցն . այս աւանդութեանց մէջ է նա գտնում իւր հոգեւոր բաւականութիւնն , նոցա մէջ պտրում իւր պայերի պատմութիւնն . փոյթ չէ, եթէ նորա հերոսները հեռու են նորանից անբողջ զարերով, անբնական իրանց յատկութիւններով, անհամապատասխան ներկայիս . «էն վախտը (ժամանակը) փաշկււանների վախտ էր» ասում է խորին համոզմունքով ժողովուրդը . նոյն իսկ մեր ժամանակակից ըմբիշները (փաշկււանները) հետաքրքիր ապացոյց են, որ նա դեռ բողբորովին չէ խզել իւր կապը հնոց քաջերի հետ :

Թէ Հայերն եւս հնումն ունեցել են իրանց սեպնական զիւցազնական վէպերն՝ այդ մեզ ակնբեր է թէ Սորենացու բազմաթիւ, թէպէտ եւ հատուկտոր, ցիրցան մատնացոյցներից (2) եւ թէ ներկայումս մեր

(1) Istoritscheskija pėsni ob Ivanė , Grosnom , Ermakė , Skopinė Schujskom (Gilferding , Rybnikoff , Kireevskij) .

(2) Ա . Գրքի ԼԱ . Գլխում Սորենացին յիշում է «թուելեաց երգերի» մասին, առաջ բերելով միայն մի քանի անկապ տողեր, որոնք իբր երգերի բովանդակութիւնն են յիշեցնում : Բայց եւ այս անկապ հաւաւածներն արդէն ապացոյց են , որ դեռ Սորենացու ժամանակ Հայերը «ախորժելով» պահպանել էին իրանց զիւցազնական երգերն, որոնք կեդրոնացած էին «գինաւէտ» Գողթն գաւառում : Նկատիր եւս Վահագնի, Արտաշիսի (Գիրք Բ . Գլ . Ծ , ԿԱ) մասին երգերը : Համեմատիր եւս Փաւստոս «(Հայք) զիւրեանց երգս առասպելեաց վիպասանութեան սիրեցեալք . . . » (Դպր . Գ . Գլ . ԾԳ) :

մէջ պատող երգերից եւ զրոյցներից , որոնք ամենից լաւ պատկերացընում են մեր ժողովրդի բանաստեղծական ոգին, որ դեռ չարունակում է ծաղկել եւ պտուղներ տալ : Զանց առնել մի որ եւ է ազգի մտաւոր կեանքի ընդունակութիւնը՝ նշանակում է վայրենութեան ստոր աստիւծանին հասցնել նորան :

Այլ խնդիր է, թէ ո՞ր չափով Հայերը փոխ են առել օտարազնեայ զրոյցներ : Այս բանաւոր պաշարն այն աստիճան ճոխ է, որ պահանջում է նիւթի որոշ դասաւորութիւն , ըստ տեսակի եւ նշանակութեան , եւ լուրջ համեմատական ուսումնասիրութիւն : Սակայն ես կընտրեմ այս աւանդութիւններից մի որոշ խումբ, որ անմիջապէս հետաքրքրութիւն է ներկայացնում թէ իւր ընդհանուր հռչակով եւ թէ մեր վէպերի վերայ ունեցած ազդեցութեամբ :

Խօսքս Իրանի դիւցազնական աւանդութեանց մասին է :

Բաւական է մի թեթեւ հայեացք նետել հին Հայաստանի աշխարհագրական քարտիզի վերայ , որպէսզի տեսնել նորա քաղաքական անբարեպատեհ դրութիւնն երկու հօր պետութեանց մէջ . թէ արեւմտքից եւ թէ մանաւանդ արեւելքից նորա գլխին են իջել ամենածանր հարածներ . այստեղ միմեանց էին հանդիպում երկու մեծ ոստիւնների շահերն . այստեղ նոցա յաջողում էր միշտ վառ պահել նախարարների ապստամբ ոգին եւ փոխադարձ ատելութիւնն . այս դժբաղդ երկիրն շարունակ մուտք էին գործում կայսեր լէզլոններն կամ կրակապաշտ դրացիների անբաւ վաշտերն : Այս հանգամանքն մեծ արգելք էր Հայաստանի քաղաքական աճման եւ հասունութեան, որ ի վերջոյ տարաւ նորան ի կորուստ :

Բայց Յունաց եւ Պարսից ազդեցութիւնն միայն քաղաքական չէր նա աւելի խորն էր գնում , տարածւում հայ ազգի նոյն իսկ մտաւոր եւ հոգեւոր կեանքի վերայ, որ ժամանակի ընթացքում տեց իւր պտուղներն :

Մինչդեռ արեւմտքից Հայերի վերայ ծագեց քրիստոնէութեան լոյսըն եւ ապա Յունաց դպրոցները բաց արին հայ մանկանց առաջեւ մտքի լայն ասպարէզ, սնեցին եւ հանդէս բերին մի շարք քանքարաւոր մշակներ, Պարսից դարեւոր հարեւանութիւնն աւելի եւս խորը դրոշմուէց հայ ազգի կեանքի վերայ . նա զգալի է նախ յեզրու, թէ՛ գրաբանութեամբ, ե՞ծ թէ՛ առաւել եւս աշխարհաբանութեամբ, որ այժմս կարծես արդէն ընտանեցած է մեզանում : Միւս կողմից Արեւելքն՝ Պարսից շնորհիւ՝ բաց էր անում Հայերի առջեւ իւր խորհրդաւոր պարտիզի դռներն եւ ներս հրաւիրում հեքեթների աշխարհն, ուր մարդկային երեւակայութիւնն այնպէս հրաշալի կերպով ծաղկեց արեւելեան ճոխ բնութեան գրկում : Իրանի հռչակաւոր հերոսների աւանդութիւններն, որ ոչ միայն ժողովրդի լսելիքն էին շոյում , այլ ազատօրէն մուտք գործում նոյն իսկ «չահանց չահերի» արքունիքը, հեշտիւ կարող էին հրապուրել Հայեւ

րի՝ Պարսից ամենամօտ գրացիներէ երեւակայութիւնն : Դա բնաւ դարմանալի չէ : Ամեն մի ազգ իւր մանկութենում պաշտում է այն, ինչ որ բնականից դուրս է, մարդկային կարողութիւնից ի վեր . նա սիրով նաւասոււմ ե իւր գիւցազներէ յաղթութիւններին , զեւերի , հրէշների , ամբողջ բանակաների տապալմանը նոցա գերբնական ոյժի առաջեւ : Նորասուր լսելիքն արագ որսում է ամեն մի վիպական նորութիւն, լինի նա օտար , գէթ միայն գոհացում տայ նորա միշտ լարած երեւակայութեանն : Հայերն, անգամ քրիստոնէութեամբ, լուսաւորւած, չէին կարող անտարբեր մնալ զէպի աշխարհի համբաւաւոր հերոսներ, որոնք՝ անցնելով մի շարք դարեր՝ ցայսօր զեռ կենդանի են ժողովրդի խաւերում :

Պարսից գրականութեան մասնագէտներն արդէն բաւական ապացուցել են, թէ ո՞րչափ լայն ծաւալ է ունեցել, հոչակաւոր իրանական վէպի ազգեցութիւնն . Պարսից ընդարձակ ատելութիւնն իւր մէջ պարունակում էր զանազան ազգութիւններ, շիւռւմ էր տարբեր լեզու, տարբեր կրօն ունեցող ցեղերի հետ, հասնելով նոյն իսկ Կովկասեան լեռնաշղթան . այստեղից, շնորհիւ կիսավայրենի թուրք-պոլացիների, արեւելեան զրոյցներն անցել են հարաւային Ռուսաստան եւ ժողովրդի սեպհականութիւն դառել (1) : Հայերին այս աւտնդութիւններն պէտք է ծանօթ լինէին զեռ աւելի հին ժամանակներ . մեր պատմագիրը, խօսելով Տորքի մասին, ի զէպս յիշում է Ռուստամին, «եթէ կամիս (ասում է իտրենացին Սահակ Բագրատունուն) , ստեմ եւ ես յաղագս նորա (Տորքի)՝ անյաջ եւ փցուն , որպէս Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճըկի՝ հարեւր եւ քսան փղոց ոյժ ասն ունել» (2) : Կասկած չկայ, որ այս հերոսի անունը զեռ իտրենացու ժամանակ տարածւած էր Հայաստանում . բարեպաշտ հոգեւորականը չէ ծածկում իւր ատելութիւնը զէպի հեթանոսական «անյարմար եւ անոճ» աւանդութիւններն, այլ միայն երիտասարդ իշխանի կամքը կատարելով, ակամայ յիշում է նոցանից մի քանիսը՝ «զորոց ստեմք զբանս եւ զգործս, եւ այնոսիկ մանաւանդ, թէ լուրն զլսելիս մեր տաղակայուցանէր, այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնոսիկ» (3) :

Պարզ է, որ ժողովուրդը, հետեւելով իւր ձգտմանն, հետու էր այս անսակէտից . նա սիրով ականջ էր դնում այս՝ թէպէտեւ օտար՝ բայց իւր ճաշակին, հասկացողութեանն համապատասխան կենդանի զրոյցներին :

Հարկաւ, ամեն մի արտաքուստ եկած աւանդութիւն, նախ քան ժողովրդի մէջ հաստատուին, յարմարւում է նորա կենցաղին, բարքերին, սովորութիւններին, միով բանիւ՝ աշխարհայեցողութեանն, եւ երբ ժամանակի ընթացքում դառնում է նորա սեպհականութիւն, արդէն զժար

(1) Sbu Vsevolod Miller: «Ekskursy v oblastj russkich narodnych bylin».

(2) Գիրք Բ. Գլ. Ը .

(3) իտրենացի « ի Պարսից Առասպելեաց » Ա. Գլխի վերջում :

չէ նորան շփոթել օտարազնեայ հերոսներին իւր աւանդական քաջերի հետ, վերագրել նոցա այն, ինչ որ յատուկ էր միայն իւր սիրած զիւցաղներին:

Այս օրէնքն, լինելով ընդհանուր բոլոր ազգերի համար, հայ ժողովրդի մէջ ստացել է հետաքրքիր լուսաւորութիւն. բայց նախ տեսնենք, թէ ի՞նչ պայմանների մէջ գոյութիւն ունին բանաւոր աւանդութիւններն մեզանում:

Ինձ դէպք եղաւ 1899 թ. ձմրանը եւ 1900 թ. գարնանը ուղեւորւել նախ Ապարան (Էջմիածնայ գաւառ) եւ ապա Կողպ (Սուրմալուի գաւառ), որոնք ժողովրդական բանահիւսութեան կեդրոններ են համարւում Երեւանեան նահանգում. եւ յիրաւի, այս աղքատիկ, անշուք հայ գիւղերում, ուր կարծր, քարքարոտ հողը շատ անգամ անկարող է լինում գիւղացու նոյն իսկ անհրաժեշտ կարիքներին գոհացում տալու, դեռ ծաղիկ դրութեան մէջ է երգն իւր պէս պէս տեսակներով (իւր երգերով հոչակւած է Սուրմալուի գաւառն), բերանէ բերան է շրջում զըրոյցը, առակը, հեքեաթը, հանելուկը, միով բանի՛ այն ամենը, ինչ որ զարդարում է մեր գիւղացու չքաւոր կեանքը, նորա անբաժան ընկերն է հանդիսանում մանկութենից մինչեւ խորին ծերութիւն, ուղեկցելով նորան երկրէ երկիր եւ մխիթարելով օտարութեան մէջ: Մանաւանդ տարածւած են այստեղ աւանդութիւններ ժողովրդի սիրած հերոսների՝ Դաւթի եւ Մհերի՝ եւ Պարսից «փահլեւանների» մասին: Իրաւ է, դարեւոր գաղթականութիւնը Տաճկա եւ Պարսկահայաստանից, որ չէ ընդհատւում եւ այժմս, եւ որին կարծես դեռ երկար տարիներ դատապարտւած է հայ ժողովուրդը, իսկում է նորա աւանդական գանձարանի մի մասը, հեռո՛հեռո՛ թուլացնում նոյրա յիշողութիւնը նոր հոգերի, կեանքի նոր պայմանների մէջ, բայց չ'նայելով այս անբարեպատեհ հանգամանքներին ապարանցին եւ կողպեցին դեռ լաւ յիշում է իւր հօր, իւր պապի կամ իւր ժամանակի համբաււոր «նաղըլ ասողի» պատման, ինքն եւս աւանդելով իւր լսած զրոյցներն՝ ձմեռային պարապ ժամանակ՝ կիսալոյս «յօգայում» խմբւած գիւղացիներին: Գրեթէ ամեն մի գիւղ ունի իւր «ասողը», որ շնորհիւ իւր գիտութեան առանձին յարգանք է վայելում քոլորից, իսկ աւելի հոչակաւորը՝ ամբողջ գաւառում:

Բացի այդ, տարին մի անգամ այս կողմերն են դալիս մոկացիներ եւ մշեցիներ «քէչայ գործելու» կամ «բուրդ գզելու» եւ այս պարապմունքի ժամանակ իրենց երկրի «նաղըլները» ասում հետաքրքիր գիւղացի ամբոխին: Այսպիսով աւանդութիւնների կապը ոչ միայն չէ թուլանում, այլ եւ նորոգւում գրեթէ ամենայն տարի գաղթականների եւ ժամանակաւոր պանդուխտների շնորհիւ:

Ահա՛ այս գաւառներում, այս փոքրիկ գիւղերում, որոնք ապաստանած են Արագածի հարաւային լանջի վերայ եւ կամ ցիր-ցան սփռւած

Արարատեան ընդարձակ հովիտում, ցարդ թարմ է մնացել հնութեան մի հարուստ պաշար, որ կրկին կենդանացնում է մեր առաջեւ գիւցազնական դարը իւր հեքեաթային գրաւիչ քողի տակ :

Պարսից գիւցազնական վէպն յայտնի է մեզանում «Ռուստամի Զալ» ընդհանուր անուամբ : Չ'նայելով վերնագրին, աւանդութեանց բովանդակութիւնը հանդէս է բերում ոչ միայն Իրանի համբաւաւոր գիւցազնի, այլ եւ միւս փահլեւանների քաջութեան գործքերը . ըստ մեծ մասին Ռուստամ անգամ չէ յիշուում եւ կամ աննշան դեր է խաղում, կարծես թողելով ասպարէզն աւելի երիտասարդ հերոսներին :

Սոցանից ամենամեծ հուշակր անշուշտ վայելում է Բ ու ը ղ է ն : Այս հերոսի անունն իրան տեղ չէ գտել «Արքայից գրքում», իսկ այն, ինչ որ մեզ ցարդ յայտնի է պարսից զրոյցներից (1), միանգամայն տարբերուում է հայկական խմբագրութիւնից, որ թէ նիւթի եւ թէ արտաքին ձեւի նկատմամբ տալիս է մեզ մի գեղեցիկ ամբողջութիւն : Այստեղ մեր առաջեւ ունենք մի անձնաւորութիւն, բոլորովին տարբեր յատկութիւններով օժտւած . նորա արտասովոր ձայնն, որի մէջն է նորա ոյժը, բացի լոկ մարմնական ոյժից, միանգամայն ջոկում է նորան փահլեւանների շարքից եւ բոլորովին առանձին, պատւաւոր տեղ տալիս նորան : Ճշմարիտ է, այս յատկութիւնն վերագրում է նորա արքայից ցեղին, բայց ներկայ աւանդութիւններում նորա եւ ոչ մի ազգականն հանդէս չէ գաւելիս այս օժիտով : Իւր ճշով Բուրղէն յիշեցնում է ռուսաց Solovej (razbojnik) (Սոխակ) աւազակին եւ հայոց Ձէնով Յովանին, թէպէտեւ սոցա գերերը տարբեր են միանգամայն . փահլեւանի ահաւոր գոչը աւելի կորստաբեր է հանդիսանում, քան անտառում նստած աւազակի շոքը կամ Դաւթի հօրեղբօր «բոռալը» . նորա ձայնից 12 բլուր փուլ է գալիս եւ մի ամբողջ բանակ ի փախուստ դառնում :

Բացի այդ Բուրղէն իւր մէջ կրում է եւ մի այլ յատկութիւն՝ մարմնի ծանրութիւն, որ արեւելքում համարուում է գրեթէ անբաժան իսկ փահլեւանական ոյժից . Ռուստամին, Մհերին, Սվեատոգորին (ռուսաց վէպում) հողն այլ եւս չէ պահում . նոյն իսկ նորա անունն () j = Բուր-

(1) Բարզուն պարսից վէպում («Բարզու-նամէ») Զոհրաբի որդին է, ծնած Տուրանում իւր հօր պանդխտութեան ժամանակ . Աֆրասիաբ թագաւորը, հրապուրած նորա գեղեցկութեամբ, տանում է իւր Դուռը ծառայութեան եւ իբրեւ ընտիր փահլեւան ուղարկում Իրանացիների դէմ . Բարզուն գերում է եւ իմանալով իւր ծագումը, մնում է ընդ միշտ Իրանում : Բարզու-նամէնի խմբագրութիւնն անպայման կրում է Զոհրաբի ազգեցութեան հեքերը : Mohl ենթադրում է սորա կազմութիւնն Ե-Ձ դարը (Préface XXV-XXVI).

զուստ — յաղթանդամ) արդէն պատկերացնում է իւր մէջ ժողովրդի տեսակէտն ։ Այսպիսով, պարսից հերոսի մէջ ամփոփւած են՝

ա) ահագին Ֆիզիզական ոյժ

բ) անսովոր ձայն

գ) մարմնի ծանրութիւն՝ երեք յատկութիւններ, որոնք պիտի գըրաւէին ժողովրդի երեւակայութիւնն եւ առանձին հետաքրքրութիւն ընծայէին հերոսի անձնաւորութեանը ։

Պարսից Ղրոյցները, նախ քան հայ ժողովրդի մէջ հաստատուին, ըստ երեւութիւն անցել են եւ մի այլ խմբագրութիւն՝ քրդական, որի ազդեցութիւնն նկատելի է նոյն իսկ սեպհական անուններում, ինչպէս՝ Մըջանէ Ջազօ, Թղբուրէ Շէրան, Ղօփօ, Փախկէ եւ այլն ։ Իրանի զիւցազները պէտք է որ լաւ ընդունելութիւն գտնէին այս կիտավայրենի ազգի մէջ, որ ցայսօր հաւատարիմ է մնացել իւր նախնեաց յիշատակին, ասպատակելով հայ գիւղեր եւ առեւանգելով հայ կանայք ։

Այս աւանդութիւններն, որոնք մի ժամանակ անշուշտ առանձին էին պատմում, հայ ժողովրդի մէջ ձուլւել են եւ կազմել մի ամբողջ վէպ ։ պատմողն սովորաբար կապում է նոցա, հաւատացած լինելով, որ բոլոր այս հերոսները կազմում են Ռուստամ-Ջալի ցեղն ։

Արդէն այս տեսակէտը ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր է, բայց մեզ համար առաւել նշանաւոր է այն հանգոյցը, որով ժողովուրդը կապում է իւր եւ օտար զիւցազների անուններն, այն ազդեցութիւնն, որ անկասկած գրոշմել են Իրանի զրոյցները մեր ժողովրդական վէպի վերայ ։

Ես ընաւ գիտաւորութիւն չունիմ ներկայ խնդիրս ենթարկել այստեղ մանրամասն քննութեան, այլ առաջ կ'ըբերեմ մի քանի հետաքրքիր համեմատութիւններ (1) ։

Նախ տեսնենք, թէ ինչպէս է ինքն՝ ժողովուրդը նայում հերոսների այս տոհմի վերայ ։ ասողներից մէկը (Մուրադ Մխիթարեան) նոցա ցեղը սերում է ուղղակի Մհերից, որին յաջորդում է նորա որդի զիւսամարտիկ Ռուստամի Ջալն ։ Սա արդէն ապացոյց է, որ ժողովուրդը ճշգնում է հաշտեցնել իւր յիշողութեան մէջ միմեանց հանդիպած զանազան փառելեաններին, որոնք օժտւած են անսովոր ոյժով, ձայնով, մարմնի ծանրութեամբ եւ այլն, հայացնելով օտարներին ։ Միւս վարիանտում (Բարսեղ Յարութիւնեան) յիշուում է իբրեւ Ջալի եղբայր Սասունցի Դաւիթը, որի «տասնըհինգ փթանոց զուրգը» ժառանգում է նորա որդի Բուրգէն ։ Միեւնոյն վարիանտում Ձէնով Յովան, հերոսների շարքն անցած, օգնում է Ռուստամին եւ Ղօփօյին հորից հանել իւր եղբորորդի Բուրգէին եւ աւերել նորան դերող թագաւորի քաղաքը ։ Հետաքրքիր է,

(1) Խնդիրս աւելի մօտ կ'շօշափեմ մեր ժողովրդական զիւցազնական վէպն ուսումնասիրելիս ։

որ միեւնոյն դերում մենք տեսնում ենք Յովանին եւ մեր ժողովրդական վէպում (1) : Բոլոր տարբերութիւնը միայն այն է , որ նորա ահաւոր ձայնը այստեղ ոչ թէ անհասական , այլ արդէն իբրեւ ցեղական շնորհք է հանդիսանում : Վէպիս գործողութիւնն սկիզբն է առնում Սասունից , ըստ այնու եւ նորա հերոսները շարունակում են կրել «Սասմայ Մսեր» ընդհանուր մականունն :

Այսպիսով ուրեմն օտարազգի դիւցազները , շնորհիւ իրանց երկարամեայ գոյութեան հայ ժողովրդի մէջ , մի քանի տեղերում ընտելացել են նորան , կազմելով մի ցեղ նորա ազգային հերոսների հետ միասին :

Առաջ տանելով համեմատութիւնը , կ'տեսնենք , որ հայ դիւցազները վերայ դրոշմել են պարսից փահլեւանների յատկութիւններն , եւ նախ եւ առաջ Մհերի նկատմամբ , որի անձնաւորութիւնն եւ հերոսաւործութիւններն մօտ յիշեցնում են Բուրզէին : Եւ յիբաւի , այնպիսի ընդհանուր միջազգայեք , ինչպէս՝

ա . Մհերի պատահելն պառաւի հետ , որ Բուրզէի վարիանաներում դեւի կերպարանք է ընդունում .

բ . Երկուսի եւս Սասունի սահմաններից դուրս աստանդական շրջիլն .

գ . Թշնամի քաղաքներ աւերելն

դ . Հորի մէջ մնալն

ե . Չանազան թաղաւորներին պաշտպան հանդիսանալն

այս բոլորն անկասկած վկայում է յօգուտ մեր համեմատելի աւանդութեանց ազգակցութեանը : Առաւել եւս նմանութիւնը զգալի է դառնում , երբ համեմատենք այս երկու հերոսների ֆիզիքական ոյժի նկարագրութիւնը , կուելու ձեւերը սովորութիւններն եւ այլն .

ա . Թշնամուն կէս անելն («ճըւտելն») երկուսի եւս սովորական դաաստանն է .

բ . Գործածելի զէնքն է՝ արմատահան արած ծառն .

գ . Սովորական զրազմունքն է՝ որսորդութիւն .

դ . Հայ եւ պարսից դիւցազները չափազանց ծանր են մարմնով (2) . Երեացած Մհերը , որսալիս , խրում է հողի մէջ . Բուրզէի տակ ջարդուում է աթոր , որ փոխարինում են անկողնով .

ե . Վերջապ ս երկու հերոսն էլ ժողովրդին պատկերանում են իբրեւ անյաղթ տիտաններ , օժտած գերբնական զօրութեամբ , որոնցից պատկառում է նոյն իսկ մահի գերանդին :

Չ'նայելով , որ երկու դիւցազն էլ նման դերերում եւ յատկութիւններով են հանդէս գալիս , սակայն այս հանդամանքն չ'պէտք է հիմնովին խախտէ Մհերի վէպի ինքնուրոյնութիւնն . բաւական է ի նկատի առնել

(1) Տես իմ գրի առած «Թըլօր-Գաւթ եւ Մհեր» , էջմիածին 1899 թ .

(2) Ռուստամ Շահնամէում կոչուում է سَلْمُ = փղի մարմին ունեցող :

ա. Եախ այս դիւցազնի ա ն ու ն ն , որ ամենայն ճշտութեամբ եւ անփոփոխ հանդէս է գալիս մեր դիւցազնական աւանդութիւններում :

բ. Դաւիթից յետոյ Մհերը ժողովրդի ամենասիրելի հերոսն է հանդիսանում . շատ վարիաններում նորան դեռ շրջապատում են Սասունի քաջերն :

գ. Մհերի կռիւը թեւաւոր Աստղիկ երզնկացու հետ, որ բոս Իս կազմում է այս աւանդութեանց հիմնաւոր եւ հնազոյն մասը , բոլորովին առանձին տեղ է տալիս նոցա մեր վէպերի շարքում (1) :

դ. Վերջապէս, ժողովուրդը մինչև այժմս էլ հաւատացած է, որ Մհեր Աստուծոյ հրամանով փակւած է հոչակաւոր Վանայ քարի մէջ եւ մի օր պէտք է դուրս գայ աշխարհն աւերելու :

Կարեւոր եմ համարում նկատել այստեղ , որ Մհեր բաւական մօտ յիշեցնում է մեզ Արտաւազդին, Արտաշիսի որդուն .

ա. Որպէս Դաւիթը Մհերին, Արտաշէս անիծում է իւր որդուն :

բ. Մհեր եւ Արտաւազդ դժգոհ են իրանց գրութիւնից հայերի մահից յետ :

գ. Երկուսն եւս խօսում են նոցա հետ եւ պատասխան ստանում զերեզմանից :

դ. Անհետանում այրի մէջ, ուր ցայսօր մնում են ողջանդամ (Սուրենացի Գիրք Բ. Գլ. 40) :

Նմանութիւնն ակներեւ է . անկասկած Մհերի սխալար կենդանի էր դեռ Սորենացու ժամանակ «պատաւանց զրոյցներում» . անունն այստեղ գեր չի խաղում . խնդիրը այն ազդու տպաւորութեան մասին է, որ այս հնագոյն դիւցազն ընդ միշտ գրոյմել է հայ ժողովրդի երեւակայութեան վերայ :

(1) Մհեր իւր հօր մահւան վրէժն է անում , աւերելով Չմեչկիկ Սուլթանի քաղաքները . բոլորը նորա ահից փախչում են : Մի տեղ նա գտնում է միայն ձերուներ Փիրմուսին նորա դասնը՝ Դեղձոնի հետ, որ նա պսակում է Սոր-Մանուկի հետ , իսկ ինքն անսամ Գոհար-Սանուս մին : Գոհար աստղից դուշակում է, որ մեծ վտանգ է սպանում նորա ցեղակիցներից մէկին . Մհեր կնոջ հետ շտապում է Փիրմուսի մօտ : Առաւօտեան գալիս է Աստղիկ երզնկացին, «Դեղձոնի նշանաժը» , եւ սկսում իւր կռիւը Մհերի հետ, հարաւակում նորան վերելից : Գոհար, տեսնելով իւր ամուսնու նեղ գրութիւնն, խնդրում է Աստղիկին խնայել իւր անփորձ հակառակորդին :

— Աստղիկ երզնկացի, Մհեր խամ տղայ է, շատ մը՝ զօտի Մհերին, հըլա իսկի կռիւ չէրի , նոր կռիւ կ'էնի : — Սիւտակ ծծեր դուս թալեց Գոհար խանում, ըսեց . — Բըզի իգա սիւտակ ծծերու մէջ կ'պահիմ, Մհերին շատ մը՝ զօտի :

Աստղիկ երզնկացին օր տեսաւ սիւտակ ծծեր, կայնաւ . օր կայնաւ, Մհեր տրկեւանց դուրդ զարկեց . օր զարկեց, առաւ սիրտ, պատեկից գուսուեց : («Մասմայ ծուր» Գարեղին Սարկաւազ . էջ 56) : Երկու անտիպ վարիաններ, որ ձեռքիս տակ ունեւմ , պարունակում են իրանց մէջ նոյն միջադէպը :

Աստեղամարտ Մհերն ինձ յիշեցնում է միւս կողմից բարեւական յայտնի հերոս Ի գ դ ու բ ա ռ ի ն (= Ներքովդին)․ առաջ եմ բերում վէպիս համառօտ բովանդակութիւնն :

Երբ Ելամացիք նաճում են Երեխ քաղաքը , Իզդուբար (Մարագից) կիսատուած Էա-բանիի օգնութեամբ սպանում է թշնամեաց Խուժբաթա թագաւորին եւ փրկում քաղաքն : Հերոսի վերայ սիրահարուում է Ի շ տ ա թ զիցուհին (1) , բայց հերոսն, որպէս զի չենթարկել իւր նախորդներին՝ Իշտարի սիրականներին՝ տխուր վիճակին , մերժում է իւր փոխադարձ սէրն : Անպատուած զիցուհին խնդրում է իւր հայր Անուիին ըստեղծել «երկնից աստղ» , որ պիտի ոչնչացնէ Իզդուբարին . բայց զիւցազն այս անգամ եւս յաղթող է հանդիսանում իւր հաւատարիմ ընկերոջ օգնութեամբ :

Այստեղից սկսւում է մի մեծ պակասորդ : Իզդուբարին ապա մենք գտնում ենք հիւանդ, իսկ Էա-բանին՝ մեռած . իւր ընկերոջն կենդանացրնելու , իսկ իրան առողջացնելու համար նա ստիպւած է որոնել իւր պապ Պիր-Նապիշտին, որին մահն երբէք չի վստահանում մերձենալ : Երկար թափառելուց յետոյ նա վերջապէս հասնում է Պիրի բնակարանն եւ նորա միջոցաւ առողջանում : Մերունին պատմում է ջրհեղեղի գրոյցըն, նաւ շինելն եւ իւր փրկւելն ընդհանուր կորստից : Ապա առողջացած գիւցազնը վերադառնում է Երեխ եւ ստանում իւր ընկեր Էա-բանին (2) :

Այս ամբողջ գրոյցն պատկերացնում է իւր մէջ Մհերի միջադէպը թեւաւոր Ասողկիկ եւ ծերունի Փիրմուսի հետ . անկասկած, նա պատկանում է ալեւոր հնութեան , որի մթնոլորտը թափանցել զեռ անզօր է հանդիսանում գիտութիւնն :

Եթէ բաժանենք Մհերի աւանդութիւններն իրանց հիմնաւոր մասերի, կ'տեսնենք , որ սօքա բաղկացած են հերոսի մի շարք, երբեմն անկապ, արկածներից այս-այն երկրներում շրջելիս : Նոցանում բացակայ է այն ընդհանուր գաղափարն , որ յայտնապէս աչքի է խփում Դաւիթի գրոյցներում եւ նոցա ահագին առաւելութիւնն կազմում : Անկասկած , Մհերի վիպական աւանդութիւններն ժամանակի ընթացքում քայքայել են եւ մեզ հասել միայն չնչին քանակութեամբ, այն եւս բաւական այլալաւ :

Մեր խօսքն այստեղ կարող է լինել, հետեւապէս, միայն այն զօրեղ ազդեցութեան մասին , որ պարսից եւ բարեւական վէպերն գրոշմել են

(1) Իշտար Բարելոնի զիցուհին է , որ համապատասխան է Venera մոլորակին . հաւանական է, որ այս անունից է առաջել (ի նկատի առնելով բարելացիների աստեղագիտութեան հոշակը) հնդ-եւրոպական «աստղ» (āstṛa, ستار, astre, stella) բառն :

(2) Ամբողջ վէպը բաղկացած է 12 տախտակներից եւ պատկանում է Ասուրբանիպազի (668-626) գրադարանին . գտնւած է 1854 թ . Նինիււէյում (Hormuzd Rassam) :

Մհերի աւանդութեանց վերայ, խորը թաղելով նորա սկզբնական սերմն :
Բնական է, որ նոյն իսկ մեր պատմական զրոյցներն, ինչպէս Դաւ-
թինը, աղատ չեն մնացել հարեւանի ազդեցութիւնից . այնպիսի մի խո-
շոր անձնաւորութիւն , ինչպէս Ռուստամ , պատկանում են զանազան
ազգերի եւ անվերջ դարերի . հարկաւ, նորա անունն կարող էր մոռացւած
լինել եւ կամ նոր հերոսներով փոխարինւած , բայց նորա գիւցազնա-
կան տիպարն անշուշտ ապրում էր հայ ժողովրդի մէջ եւ ծառայում
նորեկ քաջերի համար պատրաստի օրինակ : Նորա երկիր դածութիւնն ,
անշահասիրութիւնն, աղնութիւնն, անյաղթ ոյժի հետ միացած, պէտք
է գրաւէին ոչ միայն պարսից , այլ եւ զրացի ազգերի համակրանքն :
Հայ գիւցազնական վէպն ամբողջապէս կրում է պարսից ազդեցութեան
հետքերն . նոյն են կուրի ձեւերն , զէնքերն , ծառը արմատահան անելն,
հորերի մէջ մնալն, դեւերի հետ ճակատելն, հօր եւ որդու կռիւն եւ այ-
լըն եւ այլն :

Բայց ի նկատի առնելով իրանական վէպի լայնատարած հռչակը,
դիւրին է չափազանցութեան մէջ մոլորել : Որչափ էլ զօրեղ լինի ազգե-
րի փոխադարձ կուլտուրական ազդեցութիւնն, վերջինս, յայտնի պայ-
մաններում, որոշ սահմաններից չի անցնում . ամեն մի ազգ ունի իւր
մտածելու եղանակն, իւր , միայն նորան յատուկ ստեղծող ոգին , իւր
աշխարհայեցողութիւնն . ժամանակն անզօր է հանդիսանում բնաջինջ
առնել այս գերիշխող ոգին : Քանի որ մի ազգ դեռ գոյութիւն ունի :
Վերոյիշեալ պարսից ազդեցութիւնն ընդհանրապէս զգալի է արտաքին
մանրամասնութիւններում եւ կամ պատահական միջադէպերում , որ դա-
րեր ի վեր կուտակուել են մեզանում : Չպէտք է մոռանալ, որ

ա . հայ գիւցազնական վէպն ամբողջապէս սերտ կապւած է որոշ
սեղի հետ :

բ . Սասնոյ պատմութիւնն , նորա վերջին յուսահատ կռիւն եկեր
թշնամիների հետ կազմում է այս զրոյցների գլխաւոր հանգոյցն եւ
ամբողջացնում նոցա :

գ . Վերջապէս, վէպիս մեծագոյն հերոսն՝ Դաւիթ Սասունցին կրում
է իւր մէջ այնպիսի տարբեր բնաւորութիւն , որից զուրկ են պարսից
փահլեւաններն, նորա ամբողջ անձնաւորութիւնն այն աստիճան ձուլելի
է ժողովրդի հետ, որ ամենայն իրաւամբ նորան է պատկանում հայ ազ-
գային հերոսի համբաւն :

Բ. «ԱՐԲԱՑԻՅ ԳՐԻ» ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ

ի նկատի առնելով այն լայնածառալ հռչակը, որ իրանի հերոսները տարածել են անգամ օտար ազգերի մէջ, աւելորդ չեմ համարում առաջ բերել այստեղ սոյն աւանդութեանց գրականական մշակման պատմութիւնն :

Դժար է որոշել, թէ ո՞ր ժամանակ են կազմուել այս գրոյցներն, ինչպէս դժար է որոշել որ եւ է հեքեթի հեղինակին. մի քանի անուաներ, ինչպէս Ռուստամինը, անկասկած պատկանում են խորին հնութեանը եւ դարեր ի վեր կենդանի մնացել ժողովրդի մէջ շնորհիւ իրանց գերբնական զօրութեան : Միայն ժամանակի ընթացքում, յայտնի անցքերի ազդեցութեան ներքոյ, նոքա միացել են պատմական անձնաւորութիւնների հետ եւ կազմել զիւցազներգութեան նոր շրջան :

Պարսից Տուրանի դէմ մղած պատերազմներն եւ տարած յաղթութիւններն արդէն ի հնումն ներկայացնում էին հարուստ եւ արժանի նիւթ վիպասանութեան համար : Թէ քաղաքական կեանքի խոշոր անցքերն եւ թէ նոցանում հռչակւած գործիչներն միշտ վառ են պահում ժողովրդի ստորձող ոգին, նոր պաշար մատակարարում նորան, անցնելով նորա երեւակայութեան գործունէութիւնից, նոքա կրկին կենդանանում են եւ կերպարանափոխուում՝ պատմական անցքն առասպելանում է, գործիչն՝ զիւցազնանում : Ապա հանդէս են դալիս եւ միանում նորերի հետ ժողովրդի հին հերոսներն, շարունակելով գեռ ճակատել դեւերի եւ այլ հրէշների հետ :

Զարմանալի չէ, որ պարսից գրոյցները խորթելի էին ոչ միայն ժողովրդի ստոր խաւերին, այլ շարժում նոյն իսկ թաղակիրներին հետաքրքրութիւնն, որոնք սիրով ծանօթանում էին իրանց նախորդների փառաւոր անցեալի հետ : Բայց կապել այս աւանդութիւններն միմեանց հետ, կազմել նոցանից մի որ եւ է ամբողջութիւն անհնարին էր, քանի որ նոքա ցրւած էին պարսից ընդարձակ տէրութեան զանազան կողմերում. պէտք էր մի հեղինակաւոր նախաձեռնող, որ կարող լինէր իրա գործել այս դժար խնդիրը, եւ անա խոսքով Անուշիրւան (531-578) հրաման է արձակում՝ հաւաքել իւր տէրութեան մէջ շրջող բանաւոր աւանդութիւններն եւ պահել արքայական գրադարանում : Սա եղաւ առաջին փորձն, որին հետեւեցին նորա յաջորդները :

Յազկերտ Գ-ի (632-631, սա վերջին Սասանեանն էր) հրամանաւ զեհկան (1) Դանիշվերը հրաւիրեցաւ կարգի բերել Անուշիրւանի ժողո-

(1) Գեհկանները կազմում էին պարսից բարձրագոյն կալւածատէր ազատանքների դասակարգը, որոնք իրանց սերում էին հնագոյն տոհմերից : հարկաւ, նոքա անտարբեր չէին կարող լինել դէպի հայրենի աւանդութիւններն :

վածուն եւ լրացնել պակասորդը մովպեաների (1) օգնութեամբ : Յիրդուսին այսպէս է նկարագրում «Արքայից գրքը» կազմութիւնն .

«Հնուց ի վեր կար մի գիրք , որ պարունակում էր իւր մէջ բազմաթիւ պատմութիւններ . իւրաքանչիւր մովպեա ունէր այս գրքից մի մի մաս եւ ամեն մի զարգացած մարդ պահում էր իւր մօտ սորանից մի հատւած : Դեհկանների տանից մի քաջանձնեայ եւ հզօր , խմտտասէր «եւ լուսաւոր փաշեան, որին հաճոյ էր ուսումնասիրել հին դարերն եւ «ժողովել հնոց զրոյցներն, հրամայեց գալ դումարեւել իւր մօտ ամեն մի «գաւառից մի մի ձեռ մովպեա , որոնք իրանց մօտ ունէին այս գրքի «մասերը : Ծերունիները մի առ մի պատմեցին նորա առաջեւ հռչակաւոր «թագաւորների եւ պատերազմների մասին իրանց գիտցած աւանդու «թիւններն : Նա լսեց նոցա պատմածը եւ կազմեց մի արժանայիշատակ «գիրք . թէ մեծերը եւ թէ փոքրերը փառաբանում են նորա կատարած «գործը» (2) :

Դանիշվեր գրեց իւր գիրքը , ժամանակի պահանջին համաձայն , պեհլեւի լեզուով, (3) որ պարունակում էր իւր մէջ պարսից պատմութիւնը կայունորդից մինչեւ Սոսրով Պարսիզ եւ կրում «Սոգայի նամէհ» (Արքայից գիրք) վերնագիրը :

Արաբացոց արշաւանքից յետ Սոտայի նամէն տեսնում ենք Արզաւլահ-իբն-ալ-Մոկաֆֆայի ձեռքում, որ ի թիւս բազմաթիւ գրուածքների թարգմանել տեց արաբերէնի եւ Դանիշվերի գիրքը «Պատմութիւն արքայից» վերնագրով : Այս թարգմանութիւնն մեզ չէ հասել :

Արաբացոց իշխանութիւնը Պարսկաստանում, որքան էլ որ զօրեղ լինէր , ոչ միայն չմեծոցրեց ազգային վիպասանութեան ոգին , այլ եւ պատճառ դատաւ նորա վերածնման : Հազիւ Սալիֆատը սկսեց թուլութեան նշաններ ցոյց տալ , պարսից տարրը կրկին գլուխ բարձրացրեց եւ սկսեց մի նոր կախ օտարի իշխանութեան դէմ : Արեւելեան գաւառների կառավարիչները , օգուելով իրանց հեռաւորութիւնից , աւելի եւ աւելի անկախ գիրք բռնեցին դէպի Բաղդատի լիազօր տէրը . պարսից իշխանները ամեն ջանք գործ էին դնում կեանքի հրաւիրելու ազգային աւանդութիւնները, նոցանում որոնելով ամուր յենակէտ արաբացոց քաղաքական ազգեցութեան դէմ (4) . կարճ միջոցում նոցա արքունիքը լը-

(1) Այս անունն , որ յիշուած է եւ մեր մատենագրերում, յատկացրած էր պարսից հոգեւոր դասին :

(2) Mohl, «Le livre des rois». Préface VII-VIII .

(3) Պեհլեւի լեզուն կազմել է Միջագետքում սեմիթական եւ պարսից լեզուների խառնուրդից : Արաբացոց արշաւանքի ժամանակ նա արդէն տիրապետում էր արեւմտեան Պարսկաստանում իբրեւ պաշտօնական լեզու , մինչդեռ արեւելեան մասնում շարունակում էին խօսել զուտ պարսկերէն :

(4) Nöldeke միանգամայն ընդդէմ է այս կարծիքին («Schahname» Grundriss der iranischen philologie 1896 II B. I Lief. էջ 150 .

ցեցաւ բազմաթիւ պարսիկ բանաստեղծներով եւ գիտնականներով, որոնք այստեղ գտնուած էին սիրալիր ընդունելութիւն եւ լուսաւոր հովանաւորութիւն: Մանաւանդ հռչակեցաւ, իբրեւ մեկեանատ, Յակոբ, Լէյլիսի որդին, Սոֆարի ցեղի հիմնադիրը. հասարակ զինւորից դառնալով Պարսկաստանի տէր, Յակոբ հրամայեց իւր վէլլեր Աբու Մանսուրին թարգմանել տալ պարսկերէնի այն, ինչ որ Դանիշվեր գրած էր պեհլեւի լեզուով, սորան կցելով եւ զանազան զրոյցներ, որ պահպանուել էին խոսրով Պարվիզի եւ Յազկերտի ժամանակներից: Աբու Մանսուրը, իւր պետի հրամանը կատարելով, հրաւիրեց իւր ժամանակի ընտիր ոյժերը, որոնք «Արքայից գրքոււմ» ամփոփեցին բոլոր իրանց ձեռքի տակ ունեցած գրաւոր եւ բանաւոր պաշարն:

297/909 թ. Սոֆարիները գահընկեց եղան եւ նոցա փոխարինեցին Սամանիները (Սասանեան ցեղից): Սոքա նոյն եռանդով շարունակեցին իրանց նախորդների գործը. յայտնի քերթող Դակիկին (1) ձեռնարկեց ոտանաւորով բանահիւտել Դանիշվերի գիրքն, որ թարգմանուած էր Յակոբի հրամանով. բայց հազիւ նա գրած էր 2000 տող, ինչպէս ստրուկի մահացու հարածը վերջ դրեց նորա գործունէութեանը:

Սամանիների անկումից յետոյ Պարսկաստանը անցնում է Ղազնեւիների ձեռքը: Այս հարստութեան երկրորդ ներկայացուցիչը՝ Մանուղ Շահը (997-1030) ամեն ջանք գործ էր դնում իւր քաղաքական գրութիւնըն ամրացնելու. նորա ժամանակ պարսից լեզուն աւելի լայն ծաւալ ստացաւ եւ պաշտօնական դարձաւ նոյն իսկ նորա Դրանը: Նորա արքունիքը ներկայացնում էր կատարեալ ձեւմարան, ուր ընտիր քերթողները կարգոււմ էին իրանց ոտանաւորները եւ մրցում միմեանց հետ թագաւորի ներկայութեամբ: Ճանկանալով կազմել մի աւելի հարուստ ժողովածու, Մանուղ հրամայում է հաւաքել իւր տէրութեան մէջ թէ գրաւոր եւ թէ անգիր տեղեկութիւններ, որոնք կարող էին հին պարսից պատմութեան նիւթ մատակարարել: Պաշարը արդէն հարուստ էր, մնում էր միայն մի տաղանդաւոր գրիչ, որ անշուշտ նիւթի հոգի ներշնչէր: Այս դիտաւորութեամբ Սուլթանը մրցանակ նշանակեց ժամանակակից յայտնի քերթողներին: Սոցանից մէկը, Անզարին, յայտնեց Մանուղին, որ նա իրան կոչուած չէ համարում այս դժար խնդիրը իրագործելու, բայց նա ունի մի ընկեր, որի բարձր տաղանդը միանգամայն համապատասխան է այս վեհ գործին (2):

Այս քերթողը Աբու 'լ Կասիմ Յիրզուսին էր:

(1) Այս կեղծանունով բանաստեղծն ծածկոււմ էր իւր իսկական՝ Կուսիւս Աբու Մանսուր:

(2) Mohl, Préface, p. XVII-XX.

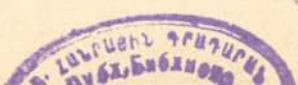
Գ ՖԻԴԻՍԻՍԻ

Ֆիրդուսին ծնել է 935 (ըստ այլոց 936-ին) (1) Շագաբում, Թուս քաղաքի շրջակայքում: Երբ հայրը (Մաուլանայ Անվիդ, ղեկավանները ցեղից) աւած պիտի լինէր որդուն իւր ժամանակի բարձր կրթութիւն, որովհետեւ Ֆիրդուսին քաջ ծանօթ էր ոչ միայն արաբերէն, այլ եւ պեհլուի լեզուները հետ, որ արեւելեան Պարսկաստանում հազւագիւտ էր համարուում: Դեռ երիտասարդ հասակում նա արդէն ձեռնարկել էր վիպական թարգմանութիւնները եւ՝ երբ Դակիլի մահուան գոյժը ստացաւ, ցանկացաւ փորձել իւր ոյժերը այն ահագին պաշարի վերայ, որ զեռնոր էր սկսել մշակել հանդուցեալ քերթողը:

Նա գրում էր սկզբում ծածուկ, հեռացած աշխարհի ազմիկից՝ բայց շուտով նորա վէպի հատւածները, զեռ լոյս չ'առեած, արդէն յայտնի եղան ամեն մի զարգացած պարսկի ինքն Աբու Մանսուր, նահանգի կառավարիչը, կոչեց նորան իւր մօտ, հրամայեց կարգաւ իւր ներկայութեամբ մի քանի կտոր եւ՝ հրճւած նորա տաղանդով, խոստացաւ իւր հովանաւորութիւնն:

Թէ ինչ պատճառներ ստիպեցին Ֆիրդուսին թողնել իւր միայնակ կեանքն եւ քաղաք տեղափոխուիլ Սուլթան Մահմուդի մօտ, կարծիքները տարբեր են. յամենայն զէպս նա հասաւ իւր զլխաւոր նպատակին այժմ նորա ձեռքի տակ էր մի ահագին պաշար, որ այնպէս եռանդով ժողոված էր Մահմուդը: Սուլթանը աւեց նորան առանձին ապարանքներ իւր արքունիքին կից, որը բաժանուում էր միայն պարսկով: Շիրութիւնն ինքըն արդէն ներկայացնում էր մի բանաստեղծական աշխարհ, նորա պատերը զարդարած էին զանազան նկարներով, որոնք պատկերացնում էին Պարսից եւ Տուրանի հերոսներին, երիւարներ, փղեր, վազրներ եւ այլլն: Մահմուդը սիրում էր շատ անգամ կարգաւ տալ իւր ներկայութեամբ քերթողին իւր վէպն, որին հետեւում էին երաժշտութիւն եւ պարեր: Նա միշտ խոստովանում էր, թէ նոյն պատմութիւնները, սր նա առաջուց լսել կամ կարդացել է, Ֆիրդուսիի գրչի տակ բոլորովին նոր կեանք էին ստանում, քաջութեան եւ բարեպաշտութեան հրաւիրում լսողին: Անպայման քանքարաւոր բանաստեղծը հնոց աւանդու-

(1) Mohl ենթադրում է նորա ծննդեան տարին 329 թ: Ամենահին տեղեկութիւններ քերթողի կենաց մասին քաղում ենք Անմագ-իբն-Օմար-այ-Աբուզից, որ մօտ 100 տարի նորա մահից յետ այցելեց նորա գերեզմանը Թուս քաղաքում եւ անշուշտ օգտուեց տեղական աւանդութիւններից: Բացի այդ իբրեւ աղբիւրներ ծառայում են ա) Դաւիթաշահ բ) Զամի գ) Լուտֆ-Ալի-Ատաշկատէ (Տես Nöldeke, «Շահնամէն» էջ 154):

Թիւններին ներշնչում էր իւր ոգին եւ մեղմացնում նոցա սկզբնական կոպտութիւնը (1) :

Ֆիրդուսիի յանկարծակի հռչակն եւ սուլթանի մտերմութիւնը շարժեցին պալատականները նախանձը, որոնք ամեն հնար գործ էին գնում սեւացնելու նորան սուլթանի աչքերում : մանաւանդ նա ատելի դարձաւ Հասան Մէյմէնդիին, Մահմուդի վէզիրին (2) : շատերը պնդում էին անգամ, որ նորա հռչակը ստեղծել է ոչ թէ նորա ազդանդը, այլ հետաքրքիր նիւթը : Սորա վերայ աւելացաւ մի նոր հարւած եւս : 65 ամեայ ծերունին կորցրեց իւր միակ որդուն առոյգ հասակում (37 ամեայ) : Չ'նայելով այս զժբախտ հանգամանքներին, շրջապատած բանսարկութշնամիներով, նա ամենայն եռանդով դեռ շարունակում էր իւր սկսած գործը, սպասելով հարուստ վարձատրութեան, որ նորան խոստացել էր սուլթանն :

Բայց զժբախտ ծերունուն չէր վիճակուել հանդիստ վախճան ունենալ : Անցան 12 տարի, եւ Մահմուդը հրամայեց ուղարկել քերթողին մի փղաբեռ ոսկի : Սորա ղէմ բողբոջեց Հասանը, պարսաւելով իւր արքայ առատաձեռնութիւնն : Ֆիրդուսիին ուղարկեցաւ միայն 60, 000 հատ արծաթ նորա ընկեր Այազի ձեռամբ : Աւանդութիւնն պատմում է, որ Ֆիրդուսին, իրան անպատած զգայով, մի մասն տալիս է բաղանիքի արքայըն (նա այդ ժամանակ բաղանիքումն էր), միւս մասն ֆուկայ (զարեջուր) ծախողին (3), իսկ երրորդն՝ Այազին, խնդրելով սորան կրկին ներկայանալ սուլթանին եւ յայտնել այս անախորժ թիւրիմացութեան մասին : Հասան շտապեց համոզել Մահմուդին, ասելով, որ Ֆիրդուսին կարմաթները (4) աղանդին է պատկանում : նոյն օրն յայտնի եղաւ քերթողին, որ վաղը սուլթանը նորան, իբրեւ կարմաթի, փղի ոտերը տակ է նետելու : Անհանդիստ գշերից յետոյ Ֆիրդուսին հետեւեալ առաօտ սպասեց պարտիզում սուլթանի դուրս գալուն, ընկաւ նորա ոտերն, աղերսելով ականջ չ'դնել իւր հակառակորդների բանսարկութեանց : բայց Մահմուդն մնաց խուլ նորա աղաչանաց :

Յուսահատ ծերունին շտապեց տուն, հաւաքեց մի քանի հազար տող ոտանաւոր, որ դեռ չէին արտագրւած ուրիշներէց, եւ ամբողջապէս այրեց : ապա կոչեց Այազին եւ սուեց մի կնքած ծրար, խնդրելով 20 օրից յետ սուլթանին հատուցանել, իսկ ինքն ծպտեալ դէրվիշի շորերով հեռացաւ քաղաքից (5) :

(1) Mohl, Préface XXVII-XXVIII.

(2) Ըստ այլոց, Հասան, հակառակն, քերթողի պաշտպանն էր :

(3) Այս աւանդութիւնն անկասկած հիմնուում Թ. Երզնիստեանութեան վերայ :

(4) Սոքա մեկնում էին Ղորանը այլաբանօրէն :

(5) Աւանդութիւնն աւելացնում է, որ Ֆիրդուսին, նախ քան քա-

Այսպէս ճշտութեամբ կատարեց իւր ընկերոջ պատէրն, ամենևին կատկած չ'տանելով թղթի բովանդակութեան մասին . սա մի կձու երգիւ-
ծարանու թիւն էր, որով վշտացած քերթողն յանդամանում էր Մահմու-
դի ապերախտութիւնն . «մինչդեռ ես շարունակ 30 տարի աշխատում էի
«Արքայից զրքի» բանահիստութեան վերայ, յուսալով, որ իմ տէրը ինձ
առատ կ'վարձատրէ եւ մեծամեծներէ յլուիսը կ'անցկացնէ, նա տեց
ինձ միայն մի բաժակ դարեջրի գին» : Քրդուած ծերունին անւանում է
Մահմուդին սնհաւաա, սնորէն, արքայական բնաւորութիւնից զուրկ,
արժանի գեհէնի կրակին :

Ապա Ֆիրդուսուն մենք տեսնում ենք Կարուսի (Մազանդարանի
տիրոջ) մօտ . Կարուս նորան ընդունեց սիրով, բայց լմանալով նորա
փախստեան պատճառը, քաղաքական հանգամանքներից ստիպւած խնդ-
րեց իւր հիւրին ուրիշ հովանաւոր իրան պտրել :

Այստեղից Ֆիրդուսին եկաւ Բաղպաղ եւ շնորհիւ մի հարուստ վա-
ճառականի ներկայացաւ վեզիրին եւ ապա Կազր Բիլլան խալիֆին, որի
մօտ գտաւ ժամանակաւոր հիւրընկալութիւն . այստեղ նա զրեց իւր
յայտնի «Բսուֆ եւ Ջուէլէյխան», այս անգամ նիւթ ընտրելով, խալի-
ֆին հաճոյանալու համար, Ղարանին մօտ առարկայ :

Ջայրացած Մահմուդը գեռ շարունակում էր ամեն տեղ որոնել յան-
գուցն քերթողին : Իմանալով նորան թագսեան տեղը, նա կարուկ կեր-
պով պահանջեց խալիֆից փախստականին . Ֆիրդուսին շտապեց մեկնել
Անվալ (որի կառավարչին նա նւիրեց իւր նոր վէպը), այստեղից եկաւ
Կուհիստան, որի տէրը՝ Նազիր Լէկ՝ ինքն անձամբ ընդառաջ եկաւ եւ մեծ
չքով ընդունեց նորան : Լինելով սուլթանի մօտ բարեկամը, նա տեց
Ֆիրդուսուն 100, 000 արծաթ, ազահելով այլ եւս ոչ գրել, ոչ խօսել իւր
տիրոջ գէմ : Ապա նա զրեց Մահմուդին մի նամակ, արգարացնելով Ֆիր-
դուսու կձու առգերը նորա կրած տառապանքներով եւ սուլթանի ան-
արդար վարմունքով, եւ խնդրում էր մոռանալ իւր բարկութիւնը : Այս
գէպքից օգտեցին քերթողի բարեկամներն եւ բաց արին սուլթանի
առաջիւղալատականների խարդաւանքն եւ շար նախանձր գէպի իւր վա-
ղեմի սիրելին : Մահմուդը հրամայեց մահի գատապարտել Հասանին :

Վերջապէս երկար անհանգիստ թափառելուց յետոյ Ֆիրդուսին վե-
րադարձաւ իւր հայրենի քաղաքն : Մի օր շուկայում զբօսնելիս նորա
ականջին հասաւ իւր երդիծարանութեան հետեւեալ անդերն, որ երգում
էր մի երեսայ՝

զաքից հեռանայն, Ղազնինի մղկիթի պատի վերայ, որտեղ սովորաբար
կանգնում էր Մահմուդը, զրեց իւր ձեռամբ հեռեւեալ սողերն .

«Ջարուլխասանի տէր Մահմուդի բաղդաւոր դուռը նման է ծովի,
«եւ ո՛րպիսի ծովի . որի ափը չի երևում . եթէ ես ջրի տակն եմ լողում,
«առանց այնտեղ մարդարիաներ գտնելու, սա իմ աստղի, ոչ թէ ծովի,
«սխալանքն է» :

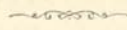
«Եթէ թագաւորի հայրը լինէր թագաւոր, (1)

«Նորա որդին գլուխս ոսկի թագով պիտի պսակէր»:

Նա արձակեց ճիշ եւ ուշադնաց եղաւ . հազիւ տուն տարան նորան, արդէն հորին ասանդեց 83 ամեայ ծերունին:

Այս տխուր բոլէն աւելի եւս խորն տպաւորելու համար ականգութիւնն աւելացնում է հետեւեալն . նոյն այս ժամանակ Մահմուդ համաձայն իւր խոստման, ուղարկում է 100, 000 ոսկի եւ թանկագին զգեստ «Շահնամէի» հեղինակին . բայց մինչ պատւախումբը ներս էր մտնում քաղաքի մի դռնից, միւսից դուրս էին տանում Ֆիրզուսու անշուշ մարմինը, որ եւ ամիոփեցին մի պարտիզում:

Հանդուցեալի դուստրը հրաժարեց զանձերից, իսկ նորա քոյրն այդ դումարով շինել տւեց թուս դետի վերայ մի քարեայ ամբարտակ (digue), որի մնացորդները մինչեւ այժմս դեռ նկատելի են:

Գ. ՇԱՀՆԱՄԷԻ ՀԱՄԱՌՑ ԲՈՎԱՆԴԱԳՈՒԹԻՒՆՆԵ

Ֆիրզուսին սկսում է իւր վէպն պարսից հնագոյն արքաներից, որոնցից առաջին տեղը բռնում է Կայու մորդ . ապա նորան հետեւաբար յաջորդում են Հուշենգ, դիւամարտիկ Տաղմուրադ եւ Ջամշիդ: Վիշապազլուխ Ջոհակի անկումը Հրուզենի ձեռքից պատկանում է քերթովի ամենաշնորհալի սողերին: Հրուզենի Տուր եւ Սալմ որդիքը սպանում են իրանց հարազատ եղբայր Նրաչին, որից առաջ է դալիո Իրանի եւ Տուրանի մէջ թշնամութիւն: Նրաչի մահուան վրէժն առնում է նորա որդի Մանուչիբը: Սորա ժամանակ հանդէս է գալիս Սամը, ապա նորա որդի Ջալը, որ սիրահարւում է Բոթաբէի վերայ եւ պսակւում նորա հետ, սորա ժամանակ է ստանում իւր առաջին հոչակը Ռուստամ: Մանուչիբի յաջորդ Նաւդարի սպանումն Աֆրասիաբի (Տուրանի թագաւորի) ձեռքից կրկին տեղիք է տալիս Տուրանի հետ պատերազմի:

Կասսի ժամանակ Ռուստամ կատարում է իւր ամենամեծ շահատակութիւններն, նորա սիրահարական արկածը Սեմնդանի արքայազատեր հետ, Ջոհարի ծնունդն, հօր հետ տարաբախտ պատահելն եւ մահը նմանապէս պատկանում են այս շրջանին:

Կասու, զահ բարձրանալով, հակառակ Ջալի նախադրուչութեանց, արշաւում է Մաղանդարանի վերայ, որ հուշակած էր իւր գեղեցկու-

(1) Ակնարկ, որ Մահմուդի հայրը ծննդեամբ սարուկ էր Նուհ Սամանի ժամանակ:

թեամբ : Մայրտակ Գեւը դերում է թագաւորին եւ բերում Մազանդա-
րանի տիրոջ մօտ , որ հրամայում է կապանքների մէջ դնել նորան :
Ռուստամ շտապում է օգնութեան . մտնելով Մազանդարան , նա գործում
է մի շարք հերոսագործութիւններ (1) , սպանելով վիշապին , կախարդ
կնոջը , Առժանդ Գեւին եւ վերջապէս Սպիտակ Գեւին , որ նորա ամե-
նափառաւոր գործն է համարում : — Միւս անգամ կտտս գերում է Հա-
մաւերսնի թագաւորից եւ զարծեալ ազատութիւն գտնում իւր հաւասարիմ
փանջեւանի շնորհիւ : — Սիւււուչ , կտտսի որդին , իւր հօր հետ ունե-
ցած անբաւականութեան պատճառով ապաւինում է Աֆրասիաբի մօտ ,
որ նորան սպանել է տալիս : Այս դէպքից նորից ծագած պատերազմը
յազթանակով վերջացնում է Կէյ Խոսրով , Սիււուչի որդին , որին
յաջողում է փախչել Տուրանից : Աֆրասիաբին բռնում են եւ իւր թա-
ղտեան տեղում խողխողում : Բէթանի եւ Մեհիթէի (2) սիրա-
հարսյան միջադէպը մի փոքր զարգարում է այս արեւնահեղ պատե-
րազմների միանալ պատկերն :

Լոհրասպի հետ զահ է բարձրանում կողմնակի արիւնը : Վըշ-
տասպ (Գուշտասպ) , գժգոճ իւր հօր խիստ վարժունքից , փախչում
է «կայսեր քաղաքը» , որտեղ երկար ժամանակ թափառում է Յատուխ-
զադ կեղծանունով : Հերոսի վերայ սիրահարում է արքայազուսար Կի-
տաբուն եւ պսակում նորա հետ : Վշտասպ հնազանդեցնում է կայ-
սեր հարկատու ազգերն եւ իւր քաջութեամբ դրաւում բոլորի յարգան-
քը : Կայսրը հարկ է պահանջում Լոհրասպից . Ջերիր (Վշտասպի եղ-
բայրը) զօրքով դիմում է Յունաց վերայ եւ պատրաստում ճակատելու .
կայսրը ուղարկում է հերոսին թշնամու դէմ , որին իսկոյն ճանաչում
են զօրքերն եւ ոտի կանգնում , իսկ Ջերիր տալիս է նորան արքայա-
կան թագն , նստացնում հօր զահի վերայ եւ բերում իրան կնոջ հետ .
Լոհրասպ հրաժարում է թագաւորելուց եւ հեռանում Բայիս :

(1) Այս երկիրն , որի անունն հանդէս է գալիս եւ Աւեստայում ,
(Mazainya Daëva) , իւր լեռներով եւ անտառներով հեշտիւ կարող էր
պարսիկներին «չար ոգիների» հայրենիք թւել : Հաւանական է , որ սա
համապատասխան է մեր ժողովրդական զրոյցներին «Գեւտունին» :

(2) Բէթանի անունը պատաւոր տեղ է բռնում պարսից դիւ-
ցազնական վէպում . Ֆիրդուսին անւանում է նորան Գիլ փանջեւանի
որդին եւ Գոգարզի թոռն , որ Կէյ Խոսրովը հրամանով սպանում է բազ-
մաթիւ վարսգներ Իրանի սահմանազխտում . նորա վերա սիրահարում է
դեղեցիկուհի Մենիթէն , Աֆրասիաբի դուստրը , եւ պահում իւր մօտ . ան-
պատւած հայրը քցել է տալիս հերոսին հորի մէջ , իսկ զստերն արտաք-
տում տանից : Մենիթէն , զկամենալով բաժանել իւր սիրելիից , նստում
է հորի մօտ եւ ողորմութիւն հաւաքում նորա համար : Ռուստամ վաճա-
ռականի զգեստով դալիս է Տուրան , գտնում Բէթանին եւ տուն բերում
Մենիթէի հետ : — Այս հերոսի անունն տարածւած է եւ Կովկասի ցեղերի
մէջ՝ Սվանեաների (Բէթան) , Օսեաների (Բէզան) , յիշուում է եւ մեր ժո-
ղովրդական վէպում («Քեոի Բէջան») :

Վ շ ա ս ս զ ի ժամանակ Զրազաշտ բերում է իւր կրօնը՝ բարեպաշտ արքան ուղարկում է Ի ս ֆ ե ն զ ի ար ի ն (որին խոստացել է իւր գահը) ամեն տեղ տարածելու այդ կրօնը՝ հերոսին բամբասում են հօր մօտ, իբր նա մտածում է գահը նորանից խլելու։ Բարկացած Վըշասասյ հրամայում է որդուն երկաթի կապանքները մէջ զնել և պահել ամբողջում։ Նոր կրօնը պատճառ է դառնում Տուրանի և Իրանի մէջ պատերազմի։ Արջասյ յարձակւում է Բալխի վերայ, սպանում Լոհրասպին, նոյն իսկ Իրանի տիրոջը սաստիկ նեղում։ յոսո՛հա արքան ուղարկում է մի ո՞նն Զամասպի օգնութեան կոչելու իւր որդուն՝ Զամասյ պատմում է հերոսին Լոհրասպի մահը, նորա քոյրերի գերութիւնը և այն վտանգը, որ սպանում է նորա հօրը։ Իսֆենդիար մնում է խուլ նորա բոլոր աղաչանաց։ Բայց երբ նա լսում է, որ իւր եղբայր Ֆերիզվեր մահածբձ վերաւոր է, հրամայում է հանել իւր երկաթները և շտապում ճակատամարտ։ Սպանելով Արջասպին և արտաքսելով թշնամուն երկրից, Իսֆենդիար յիշեցնում է հօրը նորա խոստման մասին՝ Վշասասյ երզում է նորան տալ իւր գահը, եթէ նա ողջանգամ գերի բերէ գոռոզ Ռուստամին։ Հերոսը ակամայ ճանապարհ է ընկնում, լաւ իմանալով, ում հետ գործ ունի։ Իլուր ծերունի փահլեւանը զուշացնում է երկտասարդ հակառակորդին՝ յիտ կենալ անհաւասար կուրից, մի առ մի թրւելով իւր կտարած գործերը։ Իսֆենդիար պահանջում է անձնատուր լինել և թոյլ տալ իրան ձեռ ու ոտ կապած տանել թաղաւորի մօտ։ Կուրը անխուսափելի է դառնում, Իրանի երկու հռչակաւոր փահլեւանների ճակատը տեսւմ է մի քանի օր՝ Ռուստամ, սաստիկ նեղած, խնդում է հօրից խորհուրդ։ Զալ դիմում է Զմբուխտ (Սիմուրգ) (1) թռչունի օգնութեանը, որ շտապով դալիս է «ծովի փիթց», բուժում է հերոսի և Ռախչի վէրքերը և սովորացնում նորան արքայազն փահլեւանին սպանելու միակ միջոցն՝ կախարդական նետերի շնորհիւ։ Ռուստամ սպանում է Իսֆենդիարին, հարւածելով նորա աչքը, բայց և ինքն շտապով ընկնում է իւր խորթ եղբոր ձեռից (2)։

(1) Սիմուրգ՝ Իրանի հնագոյն հեթանոսական կրօնի պաշտելի թռչունն է, որ հովանաւորում է Զալի ցեղին։

(2) Հետաքրքիր է, ինչ հանգամանքներում է մտնում այս անյաղի հերոսը։ Զալին նորա սարկուհին ծնում է մի որդի «լուսնից աւելի փայլուն»։ Զալ կոչում է աստղագէտներին, որոնք յայտնում են թէ «նա (նորածինը) ոչնչացնելու է Սամի ցեղն և վիշտ տարածելու ամբողջ Սէյխստանում»։ Զալն ուղարկում է Շեղադին Կաթուլի թագաւորի մօտ սնուցանելու, որ ապա պատկում է նորան իւր գասեր հետ։

Շեղադին հանդիստ չի տալիս Ռուստամի համբաւն։ Խորհուրդ անելով իւր խնամակալի հետ և գանելով նորան համախոճ իւր չար գիտաստութեանց, նա յանկարծ մի օր, իբրեւ թէ անպատուած թաղաւորից, հեռանում է նորա մօտից և վերադառնում իւր հօր քաղաքը։ Ռուստամ, բարկացած, գորք է հաւաքում հզոր վրէժը արեամբ գնել։

Դարեհնի պատմութիւնն ամբողջապէս հիմնւած է Pseudokallisthenի վերայ . չ'նայելով, որ Իսկանդար (Աղէքսանդր Մեծն) պարսիկներին «չար իշխան» պէտք է թւէր, որ նւաճեց ամբողջ Իրանը եւ խլեց նորա ազատութիւնն, բայց Ֆիրդուսին չէ թագցնում իւր համակրութիւնն դէպի ազնիւ աշխարհակալն : Արտաշիւրից սկսում է պատմական մասն, բայց գեռ լի բազմաթիւ առասպելներով . սորան հետեւում են մի շարք թագակիրներ, որոնց վերայ երբեմն երկար կանգ է առնում քերթողն (Շապուհ Ա, Ըպկերտ Բ . Չար, Վառամ Գոր, Խոսրով Պարվիզ, Կոբազ, Յազկերտ Գ.) : Խոսրով Պարվիզի ժամանակ հանգչւ է գալիս ապրտամբ Վ ա ա մ Չ ու ի ն, իբրեւ առասպելական հերոս, որ հռչակւում է իւր շահատակութիւններով . նա մեծ է մարմնով եւ սաստիկ ուժեղ, բայց չափազանց հպարտանալու պատճառաւ . ընկնում է մահի գերանդիի տակ (ինչպէս ողւսաց Ովեառոգորն) :

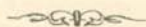
Քաղխիսայում տեղի ունեցած անբախտ ճակատամարտն. Յազկերտ Գ. -ի փախուստը եւ մահը կազմում են վէպի վերջաբանը :

Բերլին 1901, 10 Յուլիսի :

Յ . Գ . — Այստեղ ղետեղում ենք մի քանի հայ-պարսկական բառեր որոնք գտնուում են Շահնամէում : Ի հարկէ դուրս ենք թողնում այն բառերը որոնք արդէն յայտնի են . — 1) Խանդիդան = խնդ-ալ . 2) Խուրդան = կուր (կերա-կուր) . 3) Դայեան = (ստնու) դայեա-կ . 4) Սուզ = սուզ . 5) Սուզաւար = (տխուր) սզալին, սզա որ . 6) Մարդ = մարդ . 7) Դիշուսան = նոսիլ :

լու համար . Շեղազ նկատում է, որ մեծ բազմութեան կարիք չկայ, հերոսի անունն միայն բաւական է, սարսափ տարածելու կարուլի վերայ : Ռուստամ, համոզւելով, 100 հեծելազորով գնում է Շեղազի հետ կաբուլ : Թագաւորն զլխարաց եւ սոտաթորիկ ընդառաջ է գալիս եւ աղաչում խընայել նորան . Ռուստամ ներում է : Հրապուրւած կարուլի օրով պատմութիւնից, հերոսն ցանկանում է անպատճառ այցելել այն որսի տեղըն, որ հռչակւած է իւր գեղեցկութեամբ : Որսալիս, նորա մարդիկն ցրւում են . Ռախչն, զգալով դարանն, յանկարծ կանգ է առնում . բարկացած Ռուստամը մարակում է նժոյզը եւ զլորւում նորա հետ միասին փոսի մէջ, որ լի էր զանազան սուր զէնքերով : Կիսամահ հերոսն խընդրում է եղբորն նորան տալ իւր աղեղն եւ երկու նեա, որպէս զի առիւնի ճարակ չ'դառնայ . Շեղազ ուրախ ուրախ կատարում է նորա խնդիրը . Ռուստամ նետահար է անում նորան եւ ինքն եւս հոգին աւանդում :

Իւր հօր արիւնալի վրէժն առնում է Ֆարամուրզ :

Բ ար ս ե ղ Յ ար ու թ իւ լ ն ե ս ն (Ապարանի Թաքարլի գիւղից) 55 տարեկան, բարձրահասակ, սպիտակամորուք ծերունի է. արհեստով՝ հողագործ : Պատմում է բաւական վարժ, առանց երկար կանգ առնելու, տեղ տեղ ոգեւորւած, լինելով այս փոքրիկ գիւղի (25 տուն) միակ «ըստ զը» հարկաւ նա միշտ թարմ է պահում իւր յիշողութիւնն : Երբ ապարանցիները վերայ, որոնց ոճն արհասարակ բաւական կոշտակոպիտ է : Բուրգէի զրոյցն նա լսել է հարեւան Ղարաբուլաղ գիւղի բնակչից :

Բ Ո Ւ Ր Զ Է

Ա.

Աւալ ժամանակ Սասունայ քաղաք Զալ թագաւոր կ'տիրէր : Էդ թագաւոր էնպէս զօրբայ էր, որ մինչեւ անգամ զչերն էլ, ձկներն էլ վերգի (1) կ'տային : Զալ թագաւորին կէր մէկ ազբէր, անուն Դաւիթ : Փոլաղի Դարբանդից (2) Դաւթից սաւայի (3) մարդ չէր կանէր բերէր խարջ (1) :

Դաւիթ ունէր մէկ տղայ, անունը Բուրգէ : Էղաւ որ Դաւիթ յրնկաւ մեռաւ : Փոլաղի Դարբանդ մնաց թարխան (4) :

Մէկ օր Զալ թագաւոր զնացեր էր դալլաք-խանէն (5) թրաչ կըլնէր : տեսաւ որ Բուրգէն հօրօղբօր Յովանի փէչից բռնած ման էր գալի : Զալ թագաւորի օր աչք Բուրգըն առաւ, էնպէս մէկ ա'խմ քաչեց, օր դու պրծար : Բուրգէն ըսաւ՝

— Թա'գաւոր, իմ կենաց ժամանակ դու ընչի՞ պիտի ա'խ քաչես :

Ասաց — Ո'րդի, աչքս առաւ քեզի, խէրդ յընկաւ միտս : Փոլաղի Դարբանդ իրեք հարուր վաթսուհը վեց տուն այ, քո հօրից սաւայի մէկը չէր կանի վերգի առնէր : Հիմի օր քեզի տեսայ, ցաւս ընծի յարաբատ աւեց (6) :

(1) Հարկ : — (2) Փոլաղ (պարսկ.) = պողպատ : Դարբանդ (պարսկ.) = փակած, արգելւած : — (3) Բացի : — (4) Ազատ : — (5) Սափրատուն : — (6) Զգալի եղաւ :

Բուրգէն ասաց՝ — Չունքի էդպէս այ, ես գնացի Փոլադի Դարբանդ խարջ բերեցի :

Ասաց — Ո՛րդի, դու հլա (1) տղայ ես, դու չես կարայ բերէ :

Ասաց — Թա՛գաւոր, պտի էրթամ, թէ չէրթամ, պտի չաթլամիչ էզնիմ (2) :

Թագաւոր դանչել տւեց դարգւանչուն (3) : Առան էկան :

— Դնա՛, ասաց, դուռ բա՛ց, Դաւթի գուրգ նեզսեւ այ, տո՛ւ տղին տեսինք կանա՞յ յիրար տայ (4) :

Ամա գուրգն տասնը՛հինգ փութ փողպատից շինած էր :

Օր գուրգ տւեցին տղին, էնպէս վերցուց, օր նշխած խնձօրի դայտայ (5) :

Չալ թագաւոր կանչեց Դաւթի գեամըչուն (6), չունքի Սասումայ քաղքի Փոլադայ Դարբանդի արանքը ոլկիանոս ծով կար : Թագաւոր ըսաւ գեամըչուն՝

— Դեա՛մըչի, պատրաստութիւն տես, օր Բուրգուն տանիս Փոլադայ Դարբանդ :

Բ.

Մենք խարար ո՞րտեղից տանք՝

Փոլադի Դարբանդից :

Փոլադայ Դարբանդու կար մէկ փահլեւան (7) դեւ : Էս Դեւն էլ զըչեր ցերեկ դարբ վըէն կայնէր էր ու սէյր կէնէր (8) գեամուն, միտք կէնէր՝ քանի օր էս գեամին չէ էկէ դրա Փոլադայ Դարբանդ, աշխարքի մէջ կայ խէր-խաղաղութիւն : Երոր թէ էկաւ, ալակոծում կընկնի աշխարք, ես կաւիլուի ես կը շիքւի :

Մէկէլ տեսաւ օր գեամին տեղէն յիրար էկաւ (9) ու կուգայ գիրայ Փոլադայ Դարբանդին : Դեւն ասաց՝

— Էսի Սասմայ ծռերուց այ էկաւ :

Դեւ սէհրբազ էր (10), գնաց ծովի վրայ յառէջ : Գեամըչին ըսաւ՝

— Բու՛րգէ, էս գալողն փահլէւան դեւն է :

Բուրգէն ասաց՝

— Դեա՛մըչի, Ասծու խալալը ընձի խարամ ըլնի. գեամին էնպէս քչես, օր դեւի ճակախ մէջտեղէն ընցուս : Օր էնպէս չ'քչես, յառաջի գուրգը վըր քու գլխուն կը դանեմ :

Դեա՛մըչուն էնպէս երկիւղ կոխեց, օր գեամըչու մոտ ճըղուեր

(1) Դեւ : — (2) Ճաքիմ : — (3) Դունապան (պարսկ) : — (4) Շարժ : — (5) Պէս : — (6) Եւաւպեա : — (7) Տե՛ս բառիս մեկնու թիւնն իմ «Թըլօր Դաւթում»-Առաջարան : — (8) Կ'նայէր : — (9) Շարժւեցաւ : — (10) Հընարպէտ :

էր, արունը գըլգըր գըլգըր մաթից կ'թափէր : Դեամբչին դեամու գիւղ-
 գիւններ ժողվեց, օր պաի դեամին դեւի ճակտի մէջանդով ընցնէր :
 Մուխանաթ (1) գեւ ուրիշ գրազ տուեց : Բուրզէն մէ գուրզ դեւի գլխու
 վրէն զարկեց ու գլօխ եարալամիշ էլաւ : դեւի յուշ գնաց : Բուրզէն ձեռ
 քցեց դեւի յանկած, վերուց գրեց մէջ դեամուն : Ու քշեցին Փոլագայ
 Դարբանդուց գուս յէլան :

Էն ժամանակ մուխանաթու թիւն չկար :

Դեւն յէլաւ էրկու սիպտակ ժանգաօի չազըր զուրմիշ էրեց ծովի
 գրազ՝ մէկ իրան համար, մէկ Բուրզու • ապրեչու մէ կորդան, գոշակ (*),
 դուշտուկի (2) բարձեր, խորասանայ քէչայ, չայի փունջ, եմակ-իչմախ (3),
 թութուն-չըբուխ սարքեց : Կերան, խման, թեք յընկան քնան մինչեւ
 իրեք աւուր ժամանակ :

Իրեք օրն օր թըմմաւ, յէլան կայնան կուիւ : Դեւն ասաց՝

— Բու՛րզէ, նորաթով (4) կոիւ էնենք :

Բուրզէն ասաց՝ — Էնենք :

Դեւն ասաց՝ — Յառաջի նորաթ քո՞նն այ թէ իմն այ :

Բուրզէն ասաց՝

— Առաջի նորաթ տուի քեզի, չունքի դու անուանի փահչլվան ես :
 Մէչդան բացին • իրեք անգամ Դեւ գրզով զարկեց Բուրզուն, իրեք
 գուրզն էլ Բուրզէն ձեռով բռնեց : Բուրզուն էնպէս մէկ հէրսմ կոխեց օր
 բռաց՝ — Պահա՛, նորաթ էս անգամ իմն այ :

Ու զարկեց Դեւին : Զարկել պաշտան Դեւի գլօխ եարալամիշ էլաւ :
 Դեւ թաւ բանձրցաւ, մէկ խանչալ զարկեց Բուրզուն, էս կողքից
 մինչեւ էս կողք եարալամիշ էրեց : Դեւ փախաւ, Բուրզէն աուեց յեաւ,
 չարեց քցեց Սողանլուայ մէշէն : Դեւ իրա եարի կսկծուն գլօխ կոխեց
 բոս (5) ծառի ջարէն (6) • Բուրզէն իրա յամու հեռ ընցաւ :

Օխտ օր զիշեր ցերեկ գնաց : Խառաւ Օծմանդաղի թագաւորի սինոս,
 մէկ յաղբրի վրայ կայնաւ • յաղբրից ջուր խմեց, եարէն պաղաւ, յըն-
 կաւ երեսի վրայ : Զուր փորի ակով կընցնէր ու կերթէր :

Օծմանդաղի թագաւորի վազիր, վաքիլ, խան, բագ, մուֆաի, սուլ-
 թան կուգան աւղուչի : Վազիր տեսաւ օր ջուր կուգայ՝ արուն կուգայ :
 ասաց՝

— Մէկ քէք տեսնենք էս ին՞չ արուն այ էս ջրի հեռ կուգայ :

Գնացին տեսան օր մէկ տղայ յինթ բերնու վրէն յընկուկ այ : թի-
 կընքի լէնք մէկ գեաղ այ • Ասաց՝

— Շիտիէք տեսնենք էս ի՞նչ մորթ այ :

Ու տաս խողի թափան վրէն անջաղ անջաղ օր չըջին քամակի վրայ :
 Վազիր տեսաւ օր էստուր յուշը գլխից գացեր այ, ասաց՝

(1) Խարզախ : — (2) Թոչուհի փետուրից : — (3) Ուտելիք խմելիք :
 — (4) Հերթով : — (5) Փսած : — (6) Ճեղք :
 (*) Շեղատառ ուն կարգալ՝ ֆր. eu .

— Իմ հապիկէն (1) բերէ՛ք :

Ու հապիկէն բերին . շիշմ կար մէջ . շշի խցանը ճխթեց շշի բերնի մէջ : Վազիրն էլ հէքիմ՝ այ . դեզ քսեց բութ, առեց եարին . էն սնաթին Բուրդէն օյաղցաւ (2) նստաւ ու բոռաց՝

— Տուէ՛ք իմ խարջ :

Օր բոռաց՝ առեւք իմ խարջ, նաֆաս (3) առաւ մարդկանց, գնացին գիւղան ծառերին, մեռան : Վազիր քամակից ասաց՝

— Ի՞նչ խարջ այ կուզես :

Ասաց՝ — Էս ո՞րակզն այ :

Ասաց՝ — Օծմանդաղի թագաւորի սինոռն այ :

Ասաց՝ — Չունքի էնպէս այ, ես մեղայ Ասծու . ես գիտամ, թէ Փռլազի Դարբանդն այ :

Վազիրն ասաց՝

— Հա՛յ հա՛յ, Փռլազի Դարբանդ օխտ աւուր ճանապարհ մեղանից հետու այ :

Վազիր մտածաւ, օր էս վահլէվան շատ զոչաղ փահլէվան այ : Ասաց՝

— Անուռդ ի՞նչ այ :

— Բուրդէ :

— Կ'ինդրեմ ընծի զօնախ էլնես յէօօր :

— Լաւ, կեզնիմ :

Էն սնաթին յետակ (4) բերին, Բուրդէն հեծաւ . էն վախտ օր հեծաւ, էնպէս զօրեղ մարդ էր, կաթ կաթ ջուր ձիու պորտից կերթէր :

Գնացին աւզուշ էնելու վազիրի հետ :

Բուրդու հերս բռնեց, ձեռ թալից մէկ գիւլի դազան (5) քաշեց քօքից դուս հանեց . օխտը քօք կար վրէն, ամին քօքի վրայ կար օխտը փոթ խող . դրեց թեւի վրէն ու քշեցին :

Գնացին Օծմանդաղի թագաւորի քաղաք : Վազիր մտածեց՝ օր տանիմ մեր թագաւորին շանց տամ, վայ թէ թագաւոր երկուդ անայ ըստուց . թէ շանց չիտամ, ուրիշ օր լսի, ընծից դանդատ էնայ թէ՛ Վազիր, մէկ փահլէվան իր գտէ, ընչի՞ ընծի չասիր, ես էլ թամաշայ էնի :

Յետոյ վազիր մտածաւ՝ կերթամ թագաւորի պալատի տկով կընցնիմ ու կը մտնիմ պալատ, թէ՛ թա՛գաւոր, մէկ մարդմ եմ գտէ, երկուղալի այ, չ'վախենաս . թէ չես ուզէ, կ'տանիմ, իմ զօնախն այ :

Գնաց մտաւ թագաւորի պալատ, ասաց՝

— Թա՛գաւոր, մէկ շատ զօչաղ մարդմ եմ գտէ :

Թագաւոր ասաց՝

— Վա՛զիր, բե տեսնենք ինչդ մարդ այ :

(1) Պարկ : — (2) Սթափուեց : — (3) Շունչ : — (4) Աղատ ձի : — (5) Մեծ ծառ : Այստեղ ա՛ր կարգալ կոկորդից :

Ասաց՝ — Բու՛րդէ, իջի ձիուց, էթանք թագաւորի օթախ :
 Իսկոյն յիջաւ ձիուց ու գնացին օթախ : Թագաւոր աթոռ շանց ար-
 ւեց թէ՛ — Նսախ՛ աթոռի վրայ :

Ու երօր նստաւ, աթոռ տակ ջարդաւ : Բերին քցին սպրըշումէ եոր-
 դան գոշակ, դուշտուկի բարձեր, խորըսանայ քէչէք : Ու յընկաւ վրէն
 նստաւ :

Խաց, խորակ, չայ, փունջ, գինի, արազ բերեցին կերցրեցին ու
 խմցրին մինչեւ լուսացաւ : Լուսանալու ժամանակ Բուրդէն կանչեց վա-
 զիրին, ասաց՝

— Վա՛ղիր, էրթանք աւղուչի :

Ու գնացին աւղուչ :

Գ .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Ղարազաղու թագաւորից :

Օծմանդաղի թագաւոր Ղարազաղու թագաւորին վերգի կ'տէր :
 Աչնան ժամանակի էրկու եասաուլ ճամբեց թէ՛ մեր խարջի վախան
 այ, գնացէ՛ք Օծմանդաղի թագաւորից մեր աչնան խարջն առէք էկէ՛ք :

Ու խեծան ձիանք գնացին :

Գնացին Օծմանդաղի թագաւորի մօտ թէ՛

— Թա՛գաւոր, սպտորաստա՛ մեր թագաւորի խարջ, մենք տանինք :
 Թագաւոր ասաց՝

— Մէ քիչմ սարբ էրէք (1), մինչի վազիրը գայ աւղուչից, խազ-
 նի բալնիք վազիրի կողշան այ . ձեր խարջ տամ, տարէք :

Իսկոյն տեսան օր դարգեաճի չըրզկոց յէլաւ . մէկ մարդմ էկաւ իրա
 տեղի վրէն նստաւ :

Նասաուլներ ըսին՝

— Թա՛գաւոր, կարելի այ, մեր խարջ սպտորաստա՛, վազիրն էկաւ :
 Բուրդէն գոռաց՝

— Ի՞նչ խարջ :

Ըսին՝ — Ա՛ղբէր, քեզ գետրայ (2) ի՞նչ կայ :

Ասաց՝ — Էրթա՛նք դուս, ձեր խարջ տամ :

Չեռ թալեց թեւերից բռնեց, քաշեց հանեց դուս : Երեսուն էրկու
 ստամ քաշեց յամեն մէկին, ճխտեց ճակատներ, ասաց՝

— Էսի աչնան խարջն այ, տարէ՛ք . դարնան էլ կուգար կ'տանիք :

Ու էդ մարդիք եարալու զպա Ղարազաղու թագաւոր գնացին :

(1) Համբերէ՛ք : — (2) Քեզ վերաբերեալ :

Ղարագաղու թագաւոր տեսաւ՝ իրան ետսառւնները էկան, ատրմե-
րը իրանց ճակատ շարուկ, բերան իրանց արընոտ :

Ասաց՝

— Էդ ի՞նչ բան այ էլէ ձեզի :

Նասառւններ ըսին՝

— Տունդ քար քանդ ըլնի : Թագաւորութին արժան այ Օծման-
գազի թագաւորի փանչէվնին, որ կամենայ՝ էս սնաթին երկինք գետին
կ'քանդայ . քո թագաւորութեն զուր այ :

Ամա արի դու Ղարագաղի թագաւորին մէկ հատ զոչաղ փանչէվան
կէր, անուներ Ղաթրան :

Թագաւոր վերցուց վաղիր վաքիլ, գնաց Ղաթրան փանչէվնի մօտ
ու խնդրուաւ փանչէվնից, թէ՛

— Գիտես, ի՞նչ թագաւորութին քեզի այ : Օծմանգաղի թագաւորի
քաղքի մէջ մէկ հատ փանչէվան այ փէյդայ էլէ (1) ու մեր ձիաւորներին
հարաւամիշ էրէ, շինէ այիբլու (2), ճամբէ էկան : Էլ ընչի խամար հմ
ես քեզի պահէ, օր նեղ օր ընծի պէտք չ'գաս . կ'խնդրեմ օր էլթաս, օխս
տարուայ խարջ, աղչիկն էլ բարբար առնես ու գաս :

Դ .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Օծմանգաղի թագաւորի մօտէն :

Օծմանգաղի թագաւոր ասաց թէ՛

— Վա՛ղիր, քու տունը քանդուի, էդ ի՞նչ օյին էր բերիր մեր
զլօխ . հիմայ Ղաթրան փանչէվան կուգայ, ի՞նչ պատասխան տանք
Ղաթրան փանչէվնին : Գանա՞ս, ասաց, իմ աղչիկ ուղես Բուրղէու համար
որ սրացաւանք ըլնի Ղաթրան փանչէվնի գալուն, մեզի պախպանայ :
Եթէ սրացաւանք չըլնի, կ'թողայ կերթայ՝ Ղաթրան կուգայ մեզի բու-
լոր կ'սպանայ :

Վազիրն ասաց՝

— Թա՛գաւոր, կայնի տեսնանք կարա՞մ ուղեմ թէ չէ :

Ամա գու մի ասէ՛ թագաւորի աղչիկ քաղքից էրկու վերտ հեռու
մէկ օթախ շինէ, մէջը կը մնէր : Վազիրն յէլաւ գնաց դպա աղչիկ ասաց՝

— Թա՛գաւորի աղչիկ, յէլի բա՛ժնայ խայլին (3) զի՛ր ու կայնի
դէմ, չաքան - դուզանը (4) տեղ բեր, որ Բուրղէն բերեմ քեզի խաւնի,
քեզի տամ Բուրղէին :

(1) Յայտնուել : — (2) Այլանդակ : — (3) Մեծ հայելի ամբողջ հա-
սակը տեսնելու համար : — (4) Զարդարանք :

Իսկ էն սնամթիւն թագաւորի աղչկայ բերնի ջուր դունդ գունդ թափաւ ու յէլաւ կայնաւ ըստնայ հայրու յստէջ ասաւօտէ մինչի յիրկունն անջաղ օր չաքան-դուղան ակղ բերեց, յէլաւ կայնաւ դուռս կիրիչկէր Բուրղէու ճամբէն :

Վաղիրն գնաց Բուրղէուն ասաց թէ՛

— Բու՛րղէ, էրթանք թագաւորի աղչիկ ակ'ս կը խաւնի՞ս՝ ուղենք քեզի համար :

Ու իսկոյն Բուրղէն ու վաղիր գացին և հալա գետ էրկու վերստ հեռու էր Բուրղէն ասաց՝

— Է՛յ հա՛ այ թագաւորի աղջիկ :

Ասաց՝ — Էն այ :

Ասաց՝ — կաննիմ՝, դարձի՛ :

Դարձան էկան քաղաք :

Թագաւոր ասաց՝

— Վա՛ղիր, ի՞նչ էրիր, ուղի՞ր աղչիկ թէ՛ չէ՛, չէ՛ :

Ասաց՝ — Թա՛գաւոր, էրկու վերստ հեռու էր՝ ասաց՝ կաննիմ՝, չեմ գիտայ՝ կաննի՞ր թէ՛ չ'ա՛ննի :

Ու իսեծան ձիանք Բուրղէն ու վաղիր գացին աւղուչի :

Ե.

Մենք խարար ո՞րտեղէն տանք՝

Ղարսդաղի թագաւորի Ղաթրան փահլէվնից :

Բերեցին մէկ հատ ֆայթօն, քսան խինդ ձի լծուած, քառասուն խոզի յընկան Ղաթրան փահլէվնի զօլթուղներուց ու բերին ֆայթօնի մէջ գրին, յընկան ճամբէն : Սաղով, սողրաթով (1), թագաւորով, վաղիրով տարան քաղաքից դուս խանին :

Թագաւոր խնդրուաւ թէ՛

— Ղա՛թրան փահլէվան, կը խնդրեմ օխտ տարուան խարջ, աղչիկն էլ հետ բարսրար վերցուս ու դաս :

Թագաւոր դարձաւ, էս մարդ գնաց :

Շատ քիչ Սատուած խարար ըլինի, խասաւ Օծմանդաղի թագաւորի քաղաք :

Խարար գնաց Օծմանդաղի թագաւորին թէ՛

— Ի՞նչ կենես, քու առնը յանդուլի, Ղաթրան փահլէվան էկաւ, մեզ սաղ կ'ջարդայ

Ու երկու ղից Օծմանդաղայ թագաւոր գնաց յստէջ, ձեռ կապեց ու խրնդրուտ, ասաց՝

(1) Պատրաստու թիւններով :

— Ղաթրան փահլէվան, դու գիտես օր ես հարուր տարի՝ ձեզի վերդի առող եմ: Հիմայ մէկ փահլէվան այ փեյղայ կղէ իմ քաղդի մէջ, ինչ արաւ՝ էն արաւ, ես մեղաւոր չեմ կ'դ բանի համար:

Ղաթրան փահլէվան հերտտաւ, մտա թախ տուեց վերէն, ասաց՝

— Վեց էլ քու փահլէվանն էլ լաւ մարդ կ'չ'իմնամ:

էն սհաթին գողացին թագաւորի չոքեր թէ՛, աջայիւ պախ բնձի սպանայ թէ չէ:

Ու գնացին թագաւորի պալատ ներս մտան, քառուէն հողի յրեկան Ղաթրան փահլէվանի բնթի տկներ, վերցրին տարան օթախի մէջ, սպորը մէկ ետրգան առչակ, զուշտուկի բարձեր, խորբանայ քէչէք զըցին, նըտուցին վռէն:

Ղաթրան փահլէվան ասաց՝

— Դէ՛, թա՛ղաւոր, խարջ պատրաստա՛:

Թագաւոր ասաց՝

— Կը խնդրեմ, Ղաթրան փահլէվան, կը համբերես մինչեւ վաղիւրը դայ, խաղնի բանններ վաղիբի կուշան այ, տամ՝ քո խարջ տար:

Հլայ կը զըուցին, մէկ էլ տեսան դարկեան շըբխկսցը յէլաւ, Բուրդէն էկաւ, իրա սեղի վրէն նստաւ: Ղաթրան փահլէվան մտածեց՝ չըլնի՞ էս ըլնի ըստոնց փահլէվան:

Ասաց՝ — Դէ՛, թա՛ղաւոր, խա՛րջ:

Որ խարջի անուն լսաւ Բուրդէն, հերտտաւ, բեչեր գոմէի կողմի պէս կայնան, ասաց՝

— Ի՞նչ խարջ այ դուզես:

Ասաց՝ — Քէ դեորայ ի՞նչ կայ:

Ասել բանին հասան յիբար օթախի մէջ, էլ աթոռ չը մնաց, շուշայ չը մնաց՝ բոլոր կոտորեցին կուռ մէջ: Յետոյ էլ Բուրդէն շատ հերտտաւ, մէկ բոռաց — օթախի փետեր էնպէս թան, որ մէկ մախալ խող գլխը վեր չեկաւ:

Տեսաւ որ՝ Ղաթրան փահլէվան Բուրդէն յընթէ ասկ թուլցաւ, մտաւ Բուրդէն Ղաթրան փահլէվանի տակ, դարկեց գետին, գլխը կըտրեց ու հերտտա գուս յէլաւ: Տեսաւ օր՝ Ֆայթոնչին փախէ քաղքից հեռու կայնէ:

Բոռաց՝ յարի՛, շան որդի:

էլիւ Ֆայթօն կայնաւ օթախի դուռ: Ձեռ թալեց Ղաթրան փահլէվանի ոտից բռնեց, քցեց Ֆայթօնի մէջ, ասաց՝

— Էսի օխտ տարուայ խարջ:

Կտրած գլխին էլ վրայ քցեց, ասաց՝

— Էս էլ թագաւորի աղչիկ:

Ֆայթոնչին առաւ փախաւ դպա իրանց քաղաք:

Որ հասաւ Ղարաղաղու թագաւորի քաղաք, իսկ էն սհաթին թա-

գաւոր յեւաւ սագով, դճովով, դուռնով էկաւ Ղաթբրան փահլէվնի յառէջ՝ տեսաւ որ՝ Ղաթբրան փահլէվնի ջանդակ այ Ֆայթօնի մէջ :

Ֆայթօնչուէն ասաց՝

— Էդ ի՞նչ բան այ :

— Ի՞նչ բան, ասաց, յաղդուաւ, Բուրդէն էլ սպանեց :

Թագաւոր խանչեց վաղիւր, վաքիլ, խան, բագ, բոլոր բերեց կայսնըցրեց, ասաց՝

— Մեր թագաւորութեն խաթի մէջ էլաւ մէ անգամ՝ չուր մկայ ինչ օր կանէինք՝ Ղաթբրան փահլէվնի քամակով կանէինք :

Վաղիւրներ ասացին թէ՛

— Թա՛գաւոր, քեզի զօր ունես, թո՛ի էրա՛ քու զօրքեր, էրթանք Օծմանդալայ թագաւորի վրայ :

Զ.

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Փոլագի Դարբանդուց :

Փոլագի Դարբանդու թագաւոր մտածաւ տեսաւ օր՝ յէսօր քառսուն օր կայ իրա փահլէվան դեւ չէ էրեւացէ : Ղանչեց վաղիւրներ ու ասաց՝

— Յու՞ր այ մեր փահլիվան դեւ : Բալքի էղաւ օր Սասմայ փահլէվաններուց մէկն էկաւ, մենք ինչ պատասխան տանք :

Բոլոր յերգում կերան թէ՛

— Թա՛գաւոր, քու դլօխ շատ բլնի, մենք խաբար չունինք փահլէվան դեւի մօտէն :

Ասաց՝ — Ըբա ո՞րն այ խաբար :

Ասին՝ — Մ ր ջ ա ն ա յ Զ ա գ օ ն (*):

Էս էլ դեւի կնիկն էր :

Թագաւոր ասաց՝

— Մրջանայ Զագօ, յո՞ւր այ մեր փահլէվան-Դեւ :

Ասաց — Նո՞ր կը խարոյուս փահլէվան դեւին : Ինչ այ Սողանլուայ մէջէն գլօխ կոխէ բոթ ծառ, ուներ այ գլօխ, բոթ ծառից դուս չի գայ :

Թագաւոր յէլաւ տասնըճինդ բալթաչի (1) ղրկեց, ասաց՝

— Դնացէ՛ք ծառ ճղէք, գլօխ շանէք ու դեւ առէք էկէք :

Գացին ծառ ճղին ու աւան էկան դեւին :

Թագաւոր ասաց՝

— Փա՛հլէվան, էդ ի՞նչ օյին էլէ քո գլօխ :

(*) Բարսեղի ասելով, դեւի կնիքը «շատ յիմաստուն սէճրբաղ էր, եղունգ կիբրիչկէր, ամեն բան կիմանար» : — (1) Կային ունեցող :

Դեւն ասաց՝

— Սասունայ մէկ փահլէվան էկաւ, կռիւ արեցինք, զարկեց իմ գլօխ ճղեց, ես էլ տուի ընդուր եարալամիչ էրի. ես փախայ, էն լարեց չուր Սողանլուայ մէջէն: Ես իմ եարի կսկծուս իմ գլօխ կոխի բոթ ծառ, էնի ընցաւ, էլ չեմ գիտէ զո՞ր այ թէ գոր չէ (1):

Թագաւոր ասաց՝

— Բ՛րա ո՞րն այ խաբար, էն մարդ ո՞րտեղ պտի ըլնի:

Ասին — Թա՛գաւոր, Մրջանայ Ջաղօն այ խաբար:

Ու զանչեց Մրջանայ Ջաղօն, ասաց՝

— Մը՛րջանայ Ջաղօ, յո՞ր այ Սասնայ փահլէվան:

— Օծմանդաղի թագաւորի պալատի մէջ քնած այ:

Չունքի կէս գիշեր էր:

Թագաւոր ասաց՝

Մը՛րջանայ Ջաղօ, մեռնիս ասցրիս, էն փահլէվան քեզնից գուզեմ էս սճաթին:

Մրջանայ Ջաղօն ծափ տուեց ու գնաց (2):

Գնաց Օծմանդաղի թագաւորի օթախի մէջ յիջաւ, տեսաւ օր՝ Բուր, զէն քնած այ:

Ասաց — Բու՛րդէ:

Ասաց — Ջա՛նէ, Մրջանայ Ջաղօ:

— Էկերեմ օր քեզի տանեմ:

Ասաց — Տանես կոյ կ՛տանես:

Ասաց — Երթու՛մ կեր մէկ բանովմ, օր քեզի չ՛տանեմ, թէ չէ կը տանեմ: Թէ ընձի կ՛սիրեմ՝ — չեմ տանէ, թէ չես սիրէ — կ՛տանեմ:

Խարեց թէ՛ քե կ՛սիրեմ:

Էն սճաթին Մրջանայ Ջաղօն յեա դարձաւ. էկաւ Փոլաղի Դարբանդ, թագաւորի պալատի գուս յիջաւ: Տեսաւ օր՝ Էնքան այ բազմութեն թափէ — էլ հառ հէտար (3) չ՛կայ: Ու ջալլաղներ կայնած՝ էն կասայ՝ ես պտի վերցու՛մ գլօխ, էն կասայ՝ ես պտի վերցու՛մ: Մէկէլ տեսան Մրջանայ Ջաղօն դարտակ էկաւ յիջաւ:

Թագաւոր հարցուց — Յու՞ր այ Բուրդէն:

Ասաց — Չ՛կարացայ բերէի:

Ասաց — Յը՛նչի՞:

Ասաց — Չօրբայ մարդ էր, գվաթս չը յաղգեց:

Փահլէվան դեւն էկաւ կայնաւ թագաւորի յառէջ, ասաց՝

— Թա՛գաւոր, կը խաբայ Մրջանայ Ջաղօն, ասէ՛ կսիրեմ քե, բն գուց չը բերէ:

Ամայ ընդոնց ազգ սիրող-էրող չեն:

(1) Այնտեղ է թէ ոչ: — (2) Բարսեղի ասելով՝ Մ. Չ. օգի միջով թընչում էր: — (3) Թիւ, համար:

Թագաւոր հերստաւ Մրջանայ Ջազօյի վերէն թէ՛ — Չեմ գինա ,
մեռնիս-ապրիս , պտի բերես :

Մրջանայ Ջազօն ծափ տուեց ու գնաց :

Գնաց Օծմանդաղի թագաւորի օթախ , քնած տեղ փաթըթեց ետ-
զան դռչկով , քէչայ կարպտով , զարկեց զոթուղն ու բերեց Փոլաղի
Դարբանդի մէյրանի մէջ դրեց :

Բուրզէն քնած էր . հակամայ քնուց յիմցաւ տեսաւ օր՝ Փոլաղի
Դարբանդին էկեր այ , բոլոր (1) բաղմութենէն էնպէս այ փաթթէ , օր
դու պրծար : Հերստաւ բոռաց՝

— Տուէ՛ք խարջ :

Որ ասաց՝ տուէք խարջ , ընդրայ նաֆասից բոլոր ոխաթ (2) թա-
փան ծովի մէջ :

Յետոյ գեւ խնդրուաւ թէ՛

— Թագաւոր , տո՛ւ վերցնել :

Թագաւոր ասաց :

— Մը՛րջանայ Ջազօ , որտեղէն բերեր ես , էնտեղ տա՛ր էլի :

Մրջանայ Ջազօն վերցուց տարաւ Օծմանդաղի թագաւորի պալատի
մէջ գրեց ու յետ դարձաւ :

Է .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Ղարաղաղու թագաւորի մօտէն :

Ղարաղաղու թագաւոր յէլաւ վերցուց բազում ղօշուն , էկաւ Օծման-
դաղի թագաւորի քաղքի բոլոր բունեց . գիր դրեց թագաւորին թէ՛ Նա
փահլէվանդ ճամբես դայ էստեղ կոխու էնենք , ես չէ քաղաքդ կաւրեմ :

Թագաւոր դանչեց վազիրին , ասաց՝

— Վա՛ղիր , կ'տեսնես էս բաղմութեն , որ էկեր մեզի կոխու կենայ .
հրայ մենք կոխու էնող չենք , ի՞նչդ էնենք :

Ասաց՝ — Բուրզէն ասա՛ , տես ի՞նչ կ'ասայ :

Վազիր գնաց բոռաց՝

— Բու՛րզէ , դուս յէլի :

Բուրզէն դուս յէլաւ ասաց՝

— Վա՛ղիր , ի՞նչ այ :

Ասաց — կ'տեսնի՞ս էս բաղմութեն :

Ասաց — Հա՛յ հա՛յ հա՛յ , վա՛ղիր էս ի՞նչ այ :

Ասաց — Ըստոնք էկած այ՝ թագաւորին սպանեն , ոխաթին էլ ըս-
պանեն , քեզի էլ սպանեն :

(1) Ծուրջ : — (2) Ժողովուրդ :

Ասաց — վա՛ղիր, քու Աստուածն օր կ'սիրես, մէ իմ ձին քաշա՛
ղուս :

Չին քաշեց զուս, խեծաւ, տասնըխինգ փթանոց դեորդ վերցրեց,
ասաց՝

— վա՛ղիր, Աստուած կանչա՛ չ'փախնին, չուր փափակս առնիմ,
չըլնի թէ մնամ կարօտով :

Ու քշեց դնաց դպա զօշուն, յէլաւ մէ բանձր դարի վրայ ու կայ-
նաւ. տեսաւ օր՝ աստղունքին, քարին, թփին հէսաբ կայ, գալող զօշու-
նին հէսաբ չ'կայ :

— է՛, որ մէկ չ'բռռամ, կը ճըզվիմ. մէ բռռամ՝ ջանիս հանգս-
տութենն ըլնի :

Մէկ օր չ'բռռաց, տասվերկու դար քանդուաւ գըլխվեր էկաւ քա-
րով ու թփով : Ղօշուն յիմցաւ, թէ երկնուց զետնուց մարդ լցուաւ
վրէնբեր, սխեցին յիրար ջարդել : Բողորը կոտորվան, մնացին թագաւոր
ու վաղիր՝ փախան դնացին :

Բուրզէն յեա դարձաւ էկաւ քաղաք, ասաց՝

— վա՛ղիր, էդ էք քու մարդիկ, որ պաի մեզի ջարդէին :

Էն սնաթին դուս թափան տեսան՝ մէկ մարդ չէ մնացէ, բողորը
ջարդուած :

Ղարադաղու թաղաւոր ու վաղիր փախան էկան յաղաք, ինչքան օր
գիտուն մարդիկ կար, ժողվին բերին թէ՛

— Մէկ աղամարդի ձեռից մեր քաղաք ա իբուաւ :

Գիտուն մարդիկ ըսին՝

— Թա՛ղաւոր, քանքանչիներ (1) դաի էն դարի տակ դարակեւ տու՛ր :
Մէ քանի քանքանչի ճամբեց. օխտն օր գիշեր ցերեկ էն դարի
տակ դարակեցին : Թագաւոր էլի զօշուն վերցրեց, դնաց Օծմանդաղի
թագաւորի քաղքի չորս բողորը առաւ :

Խարար բերին Բուրզէուն թէ՛

— Բու՛րզէ, է՛լ էն մարդիկ էկան կռիւ էնելու մեզի հեա :

Բուրզէն հեծաւ ձին, քշեց էն դարի գլօխ ու կայնաւ, տեսաւ՝
աստղունքին, քարին, թփին հէսաբ կայ, զօշունին հէսաբ չ'կայ : Միտք
արաց՝ թէ՛ մէկ բռռամ, օր ջանիս հանգստութենն ըլնի, թէ չէ կը
ճրզուիմ :

Մէկ բռռաց. օր բռռաց, դարը քանդուաւ, Բուրզէն խառուաւ խո-
ղի հեա, քարի հեա, թփի հեա ու գըլխվեր էկաւ :

Բռռացին — Բեաման (2) թալէ՛ք :

Բեա Լաններ քցեցին. հարիւր քեաման յընլաւ Բուրզէու ջան ու
ջանդակ, ձեա ոս բարք (3) բռնեցին : Ու վերցին դպա Ղարադաղու թա-
ղաւորի քաղաք տարան, բերին մէյրնի մէջ կայնըցրին : Ուզեցան օր

(1) Ականահատներ : — (2) Բեամանդ : — (3) Ամուր :

վիզ զարկել արին՝ վազիրի մէկն էկաւ տեսաւ օր՝ էնպէս մէկ տղայ այ, ոչ թէ խա՛ մարդու, — խաս մարդու տղայ այ :

Ասաց՝ — Թա՛ գաւոր, ի՞նչ միտք կենես :

Ասաց՝ — Ի՞նչ միտք պարի էնեմ՝ օր էսի մեր քօք բերեց, պարի վիզ զանել տամ :

Ասաց՝ — Ես կիրիշկեմ էդի խամ մարդու տղայ չէ, խաս մարդու տղայ այ, մեր օրէնք իրաւունք չի տայ օր խաս մարդու վրայ սուր բանովի :

Ասաց — Ըբբ ի՞նչ էնենք :

Ասաց — Տա՛ր քաղքից էրկու վերստ ցածը, ունես խորեր, որ հարիր գեազանոց են, որ էրկու հարիր գեազանոց են, մէկ խորի մէջ յեօորու, մէկ ջաղցի քար էլ դի՛ր խորի բերնի վրէն, էրկու գեա էլ դի՛ր պահապան, թո էրթայ մնայ յաւիտենական խորի մէջ :

Ը .

Մենք խաբար ո՞րտեղէն տանք՝

Սասու մայ քաղքից :

Սասու մայ թագաւոր Ջալ ունէր մէ հատ աղչիկ :

Աղչիկ գիշեր էրազին տեսաւ օր՝ իրանց փահլէվան Բուրգէն չուր ծծեր ալի մէջ անկուած էր : Գնուց յիմցաւ տեսաւ օր էրազ էր :

Մտածեց՝ մեր Բուրգէնու մօտէն թագաւոր խաբար ունի՞ թէ չէ : Ասաց՝ լուսնայ՝ պարի էրթամ հարցնեմ տեսնեմ՝ խաբար է թէ չէ :

Մէկ սնաթիմ էլ չ՛քաշեց, աղչիկն էնպէս հերստաւ, որ հերսէն պարի ճղուէր : Իսկոյն ճրագ վառեց, դպա Ջալ թագաւորի օթախր գնաց : Թոխամախով դուռ ծեծեց, թագաւոր ասաց՝

— Էս վո՞վ այ մեր դուռ կ՛ծեծայ :

Ասաց՝ — Ես եմ, թա՛ գաւոր :

Ասաց՝ — Ա՛ղչի, դահպայ (1), չե՞ս թողնէ քնինք :

Ասաց՝ — Թա՛ գաւոր, ի՞նչ քնինք, օր գիշերս էրազին տեսեր եմ, օր Բուրգէն չուր զոլթուղներ ալի մէջ անկուած : Էս սնաթին մէ խաբար կ՛բերես — բե՛, թէ չես բերէ — պարի հերսիցս ճղուիմ :

Թագաւոր մտածաց ասաց՝

— Վե՞րնից խաբար առնիմ, վե՞րնից չառնիմ կէս գիշերուայ ժամանակ : Էթամ Ջըմրութ Ղուչի կուչա, էնի աշխարք շատ մանգալող այ : Ջըմրութ Ղուչն էլ սիպաակ ծովի վրայ այ :

Էն սնաթին յէլաւ վերցուց Ռուստամ (իրա աղբէրն էր) Ձէնով Յո-

(1) Լիրբ :

վան ու գնաց դպա Զըմբութ Ղուչ : Զըմբութ Ղուչ տեսաւ օր՝ Զալ
Թագաւոր դպա իրան կուգայ , ահից էրկու վերսա էկաւ յառէջ :

— Զա՛լ Թագաւոր , ասաց , խէ՞ր ըլնի էսայ վախտ էկեր ես :

Ասաց — Զը՛մբութ Ղուչա , մեր Բուրդէու մօտէն մէ խաբար տուր :

Ասաց — Զա՛լ Թագաւոր , խացն ի գինին , տէր կենդանին , որ ես
խաբար չունիմ Բուրդէու մօտէն :

Ասաց — Ըբա վո՞վ այ խաբար :

— Ղ ո փ ո յ Ե կ դ ա ս տ ի (1) : էն այ խաբար , թէ չէ ուրիշ մարդ
խաբար չունի : Համայ Ղոփոյ Եկդաստին էլ էս օխտը տարի ձեր ազգի
ձինից դատարգիւն էղեր այ (2) : Գնա՛ Ղոփոյ Եկդաստի կուչա :

Զալ Թագաւոր ուզեցաւ օր պտի էթէր , ասաց — Էզմալ մի՛ գնա ,
գնա՛ մի խոնչա (3) պատրաստա՛ , լաւ ազիզ խորակներ լցրու մէջ , տուր
Ռուստամին ու գնացէ՛ք դպա Ղոփոյ Եկդաստին :

Ու գնացին մէկ խոնչա պատրաստին ու դպա Ղոփոյ Եկդաստին
գնացին :

Ղոփոյ Եկդաստին տեսաւ օր՝ Զալ Թագաւոր իրա ազրբներով դպա
իրան կը դայ , սկսեց օր պտի փախնէր : Զալ Թագաւոր ասաց՝

— Ղոփոյ Եկդաստի , խացն ի գինին , տէր կենդանին , քեզի պա-
տուր եմ էկե :

Ու տարաւ խոնչէն դրեց Ղոփոյ Եկդաստի յառէջ : Խաց կերաւ , գի-
նի արաղ խմաւ , դարձաւ թէ՛

— Զա՛լ Թագաւոր , խէ՞ր ըլնի քու դալը :

Ասաց — Մեր Բուրդէու մօտէն մէկ խաբարմ տու՛ր :

Ասաց — Ղարագաղու Թագաւորի պալատի տակ մէկ խոր կայ ,
Բուրդէն էն խորի մէջն այ , ջաղցքար բերնին , էրկու դու էլ պահա-
պան : Դէ գնա խա՛ն :

Ասաց — Կը խնդրեմ մէկ քոմակ էնեա տղէներուն :

Ասաց — Թա՛գաւոր , քու խաց կերեր եմ , քոմակ կանեմ , ամա
քու ազրբներ երգում ուտեն , որ ճամբէն չ՛գոռան : Էս օխտ տարի ես
ձեր ազգի ձինից դատարգիւն էմ էղէ :

Ռուստամ , Յովան երգում կերան Զալ Թագաւորի գլօխ թէ՛ մենք
երբէք չ՛գոռանք ճամբէն :

Ու գնացին՝ Ռուստամ , Յովան , Ղոփոյ Եկդաստի :

Գնացին խասան Ղարագաղու Թագաւորի քաղքին : Ղոփոյ Եկդաս-
տի ասաց՝

— Տղէ՛ք , էն էրկու դու կ՛տեսնի՞ք • ձեր եզրօր պահապաններն
են : Կանա՞ք ամէն մէկդ մէ քար բերէ՛ք ընծի :

(1) Պարսկերէն բառ է որ նշանակում է «Միձեռանի» : — (2) Հե-
ռացել — (3) Մատուցարան :

Ամէն մէկ իրեք փթանոց քար շերտերն բերին : Ղոփոյ Եկզաստու
քամակին կար մէկ հաս պարսէտ . իրեք փթանոց քար գրեց մէջ , մէ
անգամ պտրտեց ու զարկեց՝ մէկ գեւերն ջարդեց կոտորեց : Մէկէլ քարն
էլ գրեց — մէկէլ գեւերն էլ կոտորեց :

Ասաց — Դու էսանդ կայնէք, ես էթամ :

Գնաց խորի վրայ . ձեռ թալից ջազցի քարն ու քաշեց . ասաց՝
— Բու՛րդէ :

Ասայ — Չա՛նէ, Ղոփոյ Եկզաստի :

Ասաց — Քեզի խորէն կը հանեմ :

Ասաց — Կը հանես՝ կոյ կը հանես :

Ասաց — Չալ թագաւորի անունը երդում աուր, որ չ'գոռաս :

Ասաց — Իրեք հարիւր քեզի պէս Ղոփոյ Եկզաստի սատկի, որ ըս-
տուց դուս եմ ելէ՝ կ'բոսամ :

Ու թողաց Ղոփոյ Եկզաստի փախաւ :

Գնաց Ռուստամի, Յովանի կուշտ, ասաց՝

— Տղէ՛ք, կ'բոսայ, խեռ իլլաջ չի լինի :

Շուռ էկէք տեսէք ետրդան դոշակ կարա՞ք դանիք :

Շուռ էկան գտան :

Ասաց — Փաթթէք իմ գլօխ, որ ձէն իմ անկաջ չընկնի :

Ու փաթթեցին Ղոփոյ Եկզաստու գլօխ : Գնաց խորի վրայ կայնաւ,
ձեռից բռնեց, քաշեց :

Բուրդէն յէլաւ խորի զրադ նստաւ : Իրիշկեց տեսաւ օր՝ Ղարադա-
ղու թագաւորի քաղաքն այ : Ղանչեց Ռուստամին, Յովանին ասաց՝

— Էղանք չորս խոգի, քաղաքն առէք արանք ու ջարդէ՛ք :

Քաղաքն առան արանք ու ջարդեցին :

Սարարն էկաւ Ղարադաղու թագաւորին , թէ՛ Բուրդէն խորից
դուս էկէ, իրեք մարդ էլ էկան հասան ինէ , ազգական այ — գիտեն,
ազգական չէ — չեն գիտէ . քաղաք ջարդելով էկան : Մէ իլլաջ գիտես —
էրա՛ : չես գիտէ — մեզ էլ կ'ջարդայ :

Թագաւոր դանչեց էն վազրին, որ չ'թողեց Բուրդէու գլօխ դար-
կին, ասաց՝ — Վա՛ղիր թէ մէ բան կարցար դու — կենես , չ'կարցար
— պրծաւ գնաց :

Վազիր յէլաւ գնաց Բուրդէու յառէջ . էն վախտ խասաւ Բուրդէ-
ուն, որ քրանքի մէջ վուղուրժիշ էղած կ'ջարդայ ռիաթ : Սասնել Ժա-
մանակին խնդրուաւ :

Ասաց — Վա՛ղիր , ուրիշ մարդ չկայ գէր իմ յառէջ . դո՞ւ պաի
գէր : Մէկ բանով բաշխեմ ձեր ազատութեն , էրկսով չի . կեթաս ձեր
թագաւորին կասես մէկ դարաւայ (1) գրոց , սասվերկու սինօղ ձեռ գը-

(1) Պայման :

ներն, թագաւորն էլ փեշատ խոխայ, թէ՛ քանի որ աշխարք չէն այ, Օծմանդազի թագաւորին վերդի սովող ընինք :

Իսկ էն սնաթին պատրաստեցին զաբալէն, սովին : Վերցրին զարաւէն էկան դպայ Օծմանդազի թագաւորի քաղաք : Խասթխաս (1) Լղնելով Ղոփոյ Եկգաստի ասաց՝

— Տղերք, դուք Չալ թագաւորի աղբէրներն էք, ձեզի աշխարքի մալ գովալթ ունէք, ես չօչէն (2) եմ, ազքատ մարդ եմ. էլ զարաւէն տուէք ընծի, ձեզանից յառէջ տանիմ տամ թագաւորին, որ մէկ բան բաշխայ ընծի տանեմ ուսեմ :

Ղարալէն տուին Ղոփոյ Եկգաստին, ըսին՝

— Առ ու գնա՛ :

Գնաց տեսաւ որ մէ աղչիկ իբրուղ ձեռ գպա հաւուղ ջրի կերթայ. իբրիկեց տեսաւ որ էնպէս մէկ աղչիկ այ, արեգական կըսայ՝ դու դուս մի՛ էլնի, ես գեղնիմ. ճրպղի պէս լոյս կուտայ. ջուր կ'իսմայ՝ գունդ գունդ բողզէն կերեւայ : Չուսես, չ'իսմես օխտն որ դիչեր ցերեկ էգ աղչկայ մահջամալին (3), բոյ բուսաթին թամաշայ էնես :

Յետոյ մտածաւ Ղոփոյ Եկգաստի՝

— Թագաւոր ի՛նչ տայ, որ ըստուց լաւ էղնի :

Չեռ թալեց աղչկայ թեւից, քցեք քամսիւր, փախաւ :

Բուրզէն իբրիկեց տեսաւ՝ Ղոփոյ Եկգաստին կ'փախցու թագաւորի աղչիկ. յըն՛լաւ յետեւ, մէկ գուրդ զարկեց. Ղոփոյ Եկգաստուն ու թագաւորի աղչիկ էնպէս սըվաղեց քարից, որ օխտ որ որ ման դէք չէր գիտէր թէ էս ուրիշ բան էր :

Վերցրին զարաւէն ու գացին :

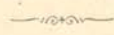
Ղարալէն տարան սովին Օծմանդազի թագաւորին : Թագաւոր կարգաց որ՝ Ղարաղաղու թագաւոր իրան վերդի սովող Լղեր այ :

Ասաց — Աղչիկ բերէք փէչքէչ տանք Բուրզէուն :

Բուրզէն ասաց՝

— Աղչիկ սփաղ էրեր եմ քարից :

Ետան քէֆ, ուսել, խիւել, ուրախութեն էնել :

Բուրզէն եւ քաղաւորի աղիչիլը :

Ա .

Մենք խարար ո՞րտեղէն տանք՝

Փոլաղայ Դարբանդուց :

(1) Մօտ : — (2) Անտուն : — (3) Գեղեցկութիւն :

Փողագայ Դարբանդու թագաւոր շօշուն ժողովեց զնաց Սասունայ վրէն, որ պաի կռիւ էնայ Զալ թագաւորի հետ :

Զալ թագաւորին մէկ տղայ կէր, անուն Ֆ ա ղ կ է Ֆ ա հ ր ա մ ա զ . զնաց խնդրուաւ աղի մօտէն թէ՛ դուշմանն քաղքի բոլորն առեր այ : Ֆ ա ղ կ է Ֆ ա հ ր ա մ ա զ ձին խեծաւ, Զալն էլ մէկ ձի խեծաւ, զնացին ղօշուանի մէջ կռիւ էնելու : Բուրղէն Օծմանդաղի թագաւորի քաղքից դուրս յէլաւ դպա Սասմայ քաղաք պտի դէր . իսկ դուրս ելնել բանին մէ գրղի ձէն լսեց . իսկոյն յիմցաւ որ Ֆ ա ղ կ է Ֆ ա հ ր ա մ ա զ ի գուրզն էր :

Ասաց՝ — Տղէ՛ք, ջալդ էրէ՛ք, քէլէ՛ք, որ մեր քաղքի վրայ դիւշմանն այ ալէ :

Ու զնացին խասան . տեսան որ ահագին մէ ղօշուն Զալ թագաւորի Ֆ ա ղ կ է Ֆ ա հ ր ա մ ա զ ի հետ կռիւ կեննն : Իսկոյն հասնել բանին Բուրղէն մէ գուրղ զարկեց ղօշունին . մէկ մարդ չ'պրծաւ, բոլորը կոտորվան :

Զալ թագաւոր տեսաւ որ Բուրղէն էկաւ խասաւ, փոստէ բարխէ բարբարանի (1) իրա ձեռքով տարաւ քցեց Բուրղէի թեւերի վրէն, ասաց՝

— Քեզի արժան այ թագաւորութեն, ես ըսթիարցեր եմ :

Ֆ ա ղ կ է Ֆ ա հ ր ա մ ա զ ի նստ արեց, զարկեց զնաց աչխարք ման դալու թէ՛ որդե որ մէ գող աղայ ըլնի, ամսական փողով բերեմ քո քաղքի վրայ կռիւ :

Բ .

Մնաց մէ թխտ օր ժամանակի, Բուրղէն խեծաւ ձին, զնաց աւ էնելու : Տեսաւ՝ ջէյրանի մէկն յառեջէն փախաւ . ձին քցեց յտեւանց : Օխտ օր գիշեր ցերեկ տարաւ, բռնեց ջէյրան դրեց դիրկ : Ու մտածաւ տեսաւ՝ էնպէս մէ երկիր այ, որ մօրից ծնանէ չի տեսէ : Ուզեցաւ որ գլխիվեր էթեր . տեսաւ՝ դուր մէկն ջամբու խետ կուգայ , մաթի մէկն երկինք, մէկն գետին . էն վախտ օր բերան յիրար կ'տփայ բուռ բուռ կրակ բերնէն կ'թափի :

— Բարեւ, ասաց, խո՛ղածին . ո՞րտուց ես :

— Սասունայ քաղքէն :

— Դու Բուրղէին կ'ճանչնաս :

— Եա՛ւ :

— Ինչո՞վ փորցած կ'լինես դու :

— Էն վախտ որ ոտս կ'ճխտէր էնուր ոտին, ջոխտ ակընջից էլ կ'բռնի, ընծի կ'վերցէր ու կ'քցէր :

— Դէ յարի ոտս կոխա՛ւ , ակընջներս էլ բռնա՛ւ , տեսնիմ կարա՞մ քցեմ քեզի :

Ու կոխեց, ակընջից բռնեց ու սլամեց . ոտ կոտորուաւ գետին դը-

(1) Բարսղի ասելով՝ դա Քրդերի մեծութեան նշան է աջ թեւի վերայ :

նաց, ակընջներ ջուխան էլ քօքա՛նն էլաւ . ու գոռաց թիւն, ասաց՝

— Ամա՛ն, թո՛ղ :

— Խո՛նչ թողամ, որ խկ Բուրզէն հմ :

— Ամա՛ն, Բու՛րզէ, թո՛ղ :

— Թողեց . որ թողեց, դեւ մէ գիր գրեց, Բուրզէի ձին խատաւ (1) .

Բուրզէն գուրզմ զարկեց վըր դեւի գլխուն, ջան ջանամբ էզաւ :

Թամք շլկեց ու հայան գնաց :

Մէկ անձանթ քաղաքմ աատ էկաւ . տեսաւ որ մէկ պառաւ նըստուկ մէ տան մէջ ջահրայ կ'մանայ :

— Նա՛նէ, ասաց, կըլնիմ քեզի տղայ : Խո՛նչ փէշակ էս քաղքի մէջ

կայ, որ բանցնեմ ու քեզի պախեմ :

Պառաւն ասաց՝

— Ո՛րդի, լաւ գիււլաշչի կըլնե՞ս :

— Գիււլաշ կպնող կա՞յ :

— Գնա՛ թագաւորի դուռնստի բինակդաշու (2) վրէն . խկ էն սհաւթին գիտեն որ դու գիււլաշչի ես ու գիււլաշչին կը բերեն որ դու կպնիս :

Գնաց նստաւ էդ բինակդաշու վրէն . թագաւորի վագիրներ տեսան՝ մէկ մարդ բինակդաշու վրէն նստած, ըսին՝

— Գնացէ՛ք մեր գիււլաշչուն տարէք թող կպնին :

— Գնացին գիււլաշչուն տարան, ըսին՝

— Թա՛վայ գալող գիււլաշչի, գիտե՞ս մեր մէջ պանման կայ՝ որ մեր գիււլաշչին քեզի զարկայ գետին, վիզդ կ'կտուայ անխօսալ :

Ասաց՝ — Ես չեմ վախնայ, բերէ՛ք կպնինք :

Էրկու, գիււլաշչի խասան յիրար :

Բուրզէն թագաւորի գիււլաշչուն տխեց գետին, չոքեր զարկեց վըր սրտին՝ դուգմէք (3) բրդաւ, դուս յէլաւ ետխից . տեսաւ՝ ջուխտմ շամամ ծիծ յընկաւ դուս :

Դու մի ասա՛ էդ գիււլաշչին թագաւորի աղչիկն այ . էնպէս այ կարգադրէ ուր մտքին՝ թէ որ տղամարդ զարկեմ գետին, ընդ ու վիզն պտի կտռեմ . ով որ ընծի զարկեց գետին՝ էն տղամարդ պտի առնեմ ես : Բուրզէն որ զարկեց գետին, թագաւոր դոռալով էկաւ թէ՛

— Մի՛ սպանի իմ գիււլաշչուն, բաշխի քեզ :

էն սհաւթին բերեցին դճող զուռնէն, տարան Բուրզէին թագաւորի աղչկան պսակեցին, առան էկան : Բուրզէն կայնաւ թէ՛

— Ես կերթամ պառաւ նանի տուն, ուրիշ տեղ չեմ էրթայ :

Գ .

Օխտ օր մնաց պառաւի տուն, ասաց՝

— Թա՛վաւորի աղչիկ, էնպէս ձի կա՞յ քու հօր ձիաներու մէջ :

(1) Սատակեց : — (2) Պատգամի աթոռ : Ուրիշ հեքեաթներում այս աթոռի վերայ նստելը խնամախօսութեան նշան է : — (3) Կոճակներ :

օր ընծի պտրացնայ :

Ասաց — Ուրբաթէ ուրբաթ հրեղէն այգըս դուս կուգայ ծովից ,
իմ խօր իլիսին ջարդելով կ'ընելայ լցէ հայեաթ ու յետ կը դառնայ :

Ուրբաթ օր գնաց ու ձին բռնեց . խեծաւ էկաւ պատուի դուռ կայ-
նաւ , ասաց՝

— Նա'նի, թագաւորի աղչիկ, մացէք բարով, ես խօ գնացի :

Թագաւորի աղչիկ ասաց՝

— Ըբը ե՞ս :

Ասաց՝ — Ես խօ քեզի տանող չեմ :

Ու գնաց խասաւ Սասմայ քաղաք :

Մնաց իննը ամիս, իննը սնաթ , իննը դաղղայ (1) , թագաւորի
աղչիկ չօքեր զարկեց գետին մէկ խատ տղայ բերեց, որ տղէն այ Բուր-
դէի վաստակ :

Բոլոր ժողովման էկան, որ պէտք այ տղին անուն գնեն : Աղչիկն
ասաց՝

— Ընծից սաւայի մարդ չ'կայ, ես կ'գնեմ :

Տղի անուն դրեց Թ Ղ Բ ու ր է Շ է ր ա ն :

Թղբուրէ Շէրան :

Թղբուրէ Շէրան էղաւ էրկու տարեկան տղայ, կերթէր ճան խա-
ղալու . ձեռ կը թլէր աղէներու ականջ, կ'ընէր յանկըջից ու կը թը-
լէր՝ ջանդակ կերթէր, յանկաջ կը մնէր :

Քաշեց մէ ժուժ մէ ժամանակ, մինչեւ Թղբուրէ Շէրան էղաւ տաս-
նը խինդ տարեկան տղայ :

Տեսաւ օր քաղքի զրաղ չազըր չազըրի վրայ զարկուած : Գնաց
ասաց՝

— Էս ի՞նչ չազըր են :

Ասացին — Ֆազկէ Ֆահրամազի ձիաւորներն ենք սուս կաց, որ լսի,
փորդ կ'թափայ :

Ասաց՝ — Ո՞րն այ Ֆազկէ Ֆահրամազի չազըր :

Ասացին — Էդ մինձ չազըր ընդոր չազրն այ :

Գնաց չազրի դուռ կայնաւ ասաց՝

— Ֆազկէ Ֆահրամազ ես, ինչ ես, դուս յարի' :

Ֆազկէ Ֆահրամազ դուս էկաւ :

Ասաց՝ — Գնա՛ գրա՛ ընծի ձիաւոր :

Ասաց՝ — Արի թրիս ակով անցի, օր քեզ գրեմ ձիաւոր :

Ասաց՝ — Կայնի էրթամ ձիս խեծելիմ դամ , բալքի դու ընծի չ'գը-
րես ձիաւոր :

(1) Բօպէ :

Ու գնաց տունս, պատմեց մօր, թէ՛ մէկ մարդ էկէ, կսի արի թրիս
տկող ընցի, որ քեզի վերցում ձիաւոր :

Մէրն ասաց՝

— Ո՛րդի, գնա՛ ձեռքմ աղամարդի շօր բեր :

Մէր խազաւ, էղան ջուխտ ձիաւոր, քշեցին գացին չադրի յառէջ
կայնան :

Ասաց՝ — Վէ կաց մեզի ձիաւոր գրա՛ . թէ՛ չես դրէ — կ'ըրդենք
չադրդ վրէշ :

Յազկէ Յահրամազ տեսաւ օր էստոնց հետ իլլաջ (1) չիլնի, ասաց՝
կանի տանիմ ըցկեմ Բուրղէի ձեռ, ըստոնց հախէն թող գայ :

Յէլան ձիաւորուան ու գացին Սասմայ քաղաք :

Յազկէ Յահրամազ զիր գրեց ձամբխեց Չալ թագաւորին՝ ես արի
կախ էնենք, ես չէ քաղաքդ սող կաւիրեմ :

Չալ թագաւոր զանչեց Ռուստամին — Գնա՛, ասաց, խելք այ,
խրատ այ ա՛ն արի՛ :

Ռուստամ խեծաւ ձին, գնաց :

Յազկէ Յահրամազ ասաց՝

— Թղբուրէ Շէրան, գնա՛, հէս այ էկաւ, գնա՛ կախ արա՛ :

Խեծաւ ձին ու գնաց յառէջ, ասաց՝

— Կայնի՛, մի՛ դա .

Ու դուրգմ քցեց . Ռուստամ յընկաւ քիթ ու մութի վրայ . յէլաւ
փախաւ քաղաք :

Չալ թագաւոր ասաց՝

— Տղա՛յ, յընչե՞ կկար :

Ասաց՝ — Թագաւոր, քու գլօխ շատ ըլնի (2), մէկը կայ էտոնց
մէջ, որ գուրդ կ'թալայ խոկոյն կասեա թէ մեր Բուրղէի գուրգն այ :

Ասաց՝ — Գացէ՛ք Բուրղէին զանչէք բերէ՛ք :

Բուրղէն օր էկաւ, թագաւոր ասաց՝

— Բու՛րղէ .

— Ի՞նչ այ, թա՛ դաւոր .

— Օր դու գացիր օտարութեան մէջ ամիսմ էրկու անցցիր, խօ
չե՞ս կարգուէ :

Ասաց՝ — Թագաւոր, օխս օր մէ թագաւորի ազլիկ առեր եմ :

— Դէ գնա՛ քաշա՛, ջանդ դուս գայ :

Յէլաւ գնաց յառէջ :

Թղբուրէ Շէրան ձին խեծաւ, գուրդ վերցրեց, քշեց Բուրղէի վրէն :

— Առ, ասաց, քեզի մէկ գուրդ քցի :

Իսկ էն սնաթին քցած ժամանակ Բուրղէն բռնեց գուրդ : Գուրգմ

(1) Հնար : — Շատ պարի :

էլ Բո՛ւրղէն գարկեց — Թ՛ղբուրէ Շէ՛րան էկաւ յընկաւ ձիու տունաղների
արանք՝ յիջաւ օր տղի գլօխ կտռէր : Մէր ճանչցաւ, բոսաց՝

— Նա գիտա՛ս մեր տղէն այ, Ի՞նչ կենես :

Խէ՛ւ մէր յիրար հետ խօսալով տղի օյաղ (1) վրէն էկաւ, ասաց՝

— Նա՛նէ, էդ ո՞րն այ :

— Քու խէ՛րն այ, լա՛օ (2) :

Թագաւորի տղչիկ ասաց՝

— Բո՛ւրղէ, էս մարդ քու Ի՞նչդ այ :

Ասաց՝ — Իմ հօրօղբօր տղէն այ :

Ասաց՝ — Ըբը ընչի խամար կոխ կանայ ձեզի խետ :

Ասաց՝ — Չունքի թագաւորութեն Չալ տուէ ընձի, նէհրակութեն (3)

կենէ ընձի խետ :

Ասաց՝ — Չեր թագաւորութեն ընչի՞ վրայ այ :

Ասաց՝ — Փոստէ բրխէ բարբարանի :

Բուրղէի թեւից առաւ, քցեց Յաղկէ Յահրամազի թեւերու վրէն :

Էղան մէկ հօտ մէկ հովիւ :

Բոլոր ձիւորնեք ջարդեցին, էլան դպա Սասմայ քաղաք գնացին :

Թագաւոր դհոլով, զուռնով, սազով, սողբաթով, թոփով ջարախանով (4) :

վազիրով, վաքիլով նոր տարան Բուրղէին պսակեցին :

Ըստոնք խասան իրանց մուրազին,

Դուք էլ խասնիք ձեր մուրազին :

(1) Ուշքը : — (2) Քրդ. նշանակում է՝ ո՛րդի : — (3) Ոխ : — (4) Վասող :

Վ ա Ր Ղ ա ն Գ ա լ ու ս տ ե ա ն - (62 տարեկան, բայց զեռ աշխոյժ, հարուստ յիշողութեամբ ձերունի է : Էջմիածին նա գաղթել է Վա- նայ նահանգի Չիրխիլու գիւղից, որտեղ նա պարապում էր հողագոր- ծութեամբ, Ռուսահայաստանում ապրում է օրական վարձով : Նորա ու- սուցիչն է եղել Մուխսի Գիւլան, որ երեք անգամ այցելեր է Պօլխ եւ մի ժամանակ այնտեղ աշուղութիւն (*) արել :

Վարդանի պատմած աւանդութիւնն ներկայացնում է Իրանի եւ Տուրանի գաբելոր կոիւնեւրից մէկն, որտեղ գլխաւոր հերոսն է հանդի- սանում Ռուստամ :

Ռ Ո Ս Ս Ա Մ

Ա .

Քեւ Խոսրայ՝ Իրանայ թագաւորն էր, Ալւասիայ՝ Թիւրանայ թա- գաւորն էր :

Մէկ օր Քեւ Խոսրէն ուր դիւանի մէջ կ'կանչէ այան (1) մարդիր, չոքի վրէն կ'կայնի, կ'գրուցի կասի թէ՛

— Իրանայ մէջ ինչ բան օր ես բռնիմ անիմ, վո՞վ կայ օր գեայ իմ յառէջ :

Տիւս Նաուզար ասաց՝

— Թա՛գաւոր, խօսք քիւ խօսքն ի, տիւ թագաւոր իս, մենք քիւ խօսք չենք կանայ կուտրի, ապա էսօր Ռոստամ քիւ դիւանի մէջ չի, լաւ չի օր դիւ էտա խօսքիր կասիս :

Տիւս Նաուզար օր էտ խօսքն ասաց, թագաւոր բռնից զնջիլ գրից վիզ, ասաց՝

— Վով օր գեայ էտ մարդիւն ոջայ (2) էնի, էն մարդն ընծի գը- լ'ոխս վեր չի բերի, տեսնանք վո՞վ Իրանայ մէջ կ'գեայ դեողայ (2) կանի, Մէկ փալիւան խեծաւ ուր ձին, սիլահնիր կապից ուր մէջք, գը- նայ Ռոստամի դիւան : Ռոստամ իրիշկաց ասաց՝

— Փա՛լիւան, ո՞րտեղաց կ'գեաս :

Ասաց՝ — Թագաւորի սարէն կ'գեամ :

Ասաց՝ — Թագաւոր ի՞նչ կանի :

Ասաց՝ — Թագաւոր յէրէկ յիրիկուն դիւան գրից, ուր այան մար- դիր ժողվրդից, էզաւ չոքի վրէն, ասաց՝ էս բան օր Իրանայ մէջ բըռ-

(*) Ա շ ու ղ ն եր Արեւելքում կոչուում են թափառական երաժիշա- ներ, որ մօտ յիշեցնում են մեզ միջնադարեան արուբագուրներին : Իրանց անբաժան ընկերոջ՝ եօթնալար սաղի հետ, նոքա շրջում են քաղաքէ քաղաք, դիւղէ դիւղ փող վաստակելու : Նոցա ծրագիրն բաղկացած է առ- հասարակ զիւցաղնական աւանդութիւններից («Բեռ-Օղլի»), «Շահ Իս- մայիլ», «Շահ Աբաս») եւ սիրահարական հեքեաթներից («Դհար Միբ- զա»), «Բեհարամի») : Պատմում եւ երգում են տաճկերէն : — (1) Մեծաւոր : — (2) Խնդիր :

նեմ, մարդ կա՞յ օր ասի՝ կարելի է չիմ անէ (1) : Տիւս նառւզար ասաց՝

— Թա՛գաւուր, քիւ խօսք խօսք ի, մինք չենք կանայ քիւ խօսք կուտրէ : Ապա Ռոստամ քիւ զիւանի մէջ չի, լաւ չի օր աիւ էտա խօսք քիւր առանց Ռոստամին քիւ զիւանի մէջ կասիս : Էն խօսքն օր Տիւս նառւզար ասաց, թագաւուր էնոր բռնից, զնջիւ գրից վիզ, գրից բանաւ առն : Սապապ ի՞նչ, տեսնանք վո՞ր մարդ կ'գեայ ոջայ էնի, մարդիւն թողնայ :

Ռոստամ ասաց՝

— Փա՛լիւան, յէլի գնա՛ Գեւ Խոսրայ թագաւուրին ասա՛՝ Ռոստամ կասոյ՝ ես էնոր ձեռ կ'պագնեմ, էն միւր թագաւուրն ի, կ'խնդրեմ Տիւս նառւզար տայ իմ խաթըր թողնի, էնիկ մեր ամաղղա՛րն (2) ի :

Փալիւան էլաւ գնաց թագաւուրի քով, ասաց՝

— Թա՛գաւուր, Ռոստամ կ'ասէր՝ ես էնոր ձեռք կ'պագնեմ, խօսք էնու խօսքն ի, էն մի (3) թագաւուրն ի, ամա Տիւս նառւզար մի ամաղղա՛րն ի, պէտք ի տայ իմ խաթըր թողնի :

Որ փալիւան թագաւուրին ասաց, թագաւուր շատ ըոքկաւ (4), բիւրից Տիւս նառւզար զնջլիեով տարաւ թալից զնգան, յերդիւմ էրաւ, որ պտի զնգանի մէջ մնայ, չուր մեռնի :

Էն փալիւան գնա՛ց Ռոստամին ջուար տարաւ՝ Տիւս նառւզար, որ աիւ ոջայ արիւր, էնիկ բռնի յիւ ինատուն թալից զնգան :

Ռոստամ էնտեղ ջիւրիւ աւաւ (5), ասաց՝

Որ թագաւուր էն մարդն իմ խաթըր չը թողից, էլ իս էն գիւշման կըլնինք, կ'զարկինք մէկ մէկու :

Ասաց Ռոստամ, զիւան իգի (6), ուր մարդիւր կանչից ասաց՝

— Իս Գեւ Խոսրայ թագաւուրի խիտ պտի գտրիւիւմ :

Ժողովրդից ուր կօչուն, կասի՛ սաքսան խազար չաղըր էգաւ, ամեն չաղըր սաքսան խազար փալիւան էգաւ :

Իրանայ մէջ էգաւ էրկու թիւրայ (7) :

Բ.

Մէկ փալիւան կէր, անուն Գեւ չիլ :

Գեւ չիլ գնաց Թիւրան Ալլասիայ թագաւուրին ջուար տարաւ :

Ալլասիայ խարցնից ասաց՝

— Փա՛լիւան, աիւ ո՞րտեղացի իս :

Ասաց՝ — Իս Իրանայ իմ :

Ասաց՝ — Տիւ Իրանայ ընչի՞ր կս իկի թիւրան կան կ'գեսա (8) :

(1) Համաձայն չեմ : — (2) Օգնական : — (3) Մեր : — (4) Բարկացաւ : — (5) Ձայրացաւ : — (6) Խորհուրդ կազմեց : — (7) Մաս, բանակ : — (8) Կ'չըջիս :

Ասաց՝ — Իս իկիր իմ քիզի մուշտուլուզ (1) իմ բիրի :

Ասաց՝ ի՞նչ ի :

Ասաց՝ — Իրանայ թագաւուր Գեւ խոսրէն Ռոստամ ընկեած յիրար էղած էրկու թիրայ, կ'զարկին մէկ մէկու մարդ կսպանին : Յսօր քիւօրն իկիր ի . կօշուռն կէնիս կէրթաս Իրանայ միծն կսպանիս, Թիւրասնայ պուճուրն տեղն կ'դնիս :

Ալւասիայ ասաց՝

— Աղէկ ջուար բիրիր . յիրկւան կանչիմ էն միծաւրներ բիրիմ , տեսնանք էնոնք ի՞նչ կասեն :

Յիրկուն յրողղից (2) միծ մարդիր ժողւից բիրից . յրողղից Հման բիրից, Փիրան, Բամիւսէ Գեաշան, Կղակղաէ Չինի (3) , Աչքապիս, Կղէլիւն : Թագաւուր ասաց թէ՛

— Հման, կասին՝ Իրանայ թագաւուր խոստ Ռոստամին յընկած յերար . կօշուռն էնինք էրթանք էտունց վերէն : Ի՞չ կասիս :

Հման ասաց՝

— Թա՛գաւուր, թէ իմ խօսքին ախանջ կանիս՝ պտի չէրթաս կռիւ . ուր (4) երկրի մէջ կռիւ կանին, ի՞նչ ունիս որ տիւ էրթաս :

Դոր (5) Փիրանից խարցունց կանի . Փիրան ասաց ուր թագաւուրին՝

— Ինչկանդար կարող իս քիւ զիւշմանին յաղթիս՝ ոտ ճխտի գլխու վերէն :

Թագաւուր յրկուն ժողւից ուր կօշուռն , ասաց՝ Փիրան աղէկ վուզիր ի :

Գիրից Փիրան խլղաթ (6) տւից :

Կօշուռն ժողւից դնաց Իրանայ վերէն կռիւ . Գնաց Սիրանայ տեղ չադրնիր զարկից . էնտիւց թուզթմ գրից ճամբից Գեւ խոսրայ թագաւուրի խամար, ասաց՝

— Նան կ'զեաս ընծի խիտ կռիւ անիս, Լան քիւ խող քեար կ'վիւրուցիմ տանիմ :

Գ .

Գեւ խոսրէն յրողղից ուր փանլւանքտիր ժողւից իբի կասի՝

— Փանլւանքտիր, Թիւրանայ թագաւուր էկիրի իմ կռիւ կուզի : Մէկ փանլւան կար, անուն Պէտազայ . թագաւուրն ասաց՝

— Պէ՛տազայ, տիւ բայրաղ (7) վիրիցիւ էրթանք կռիւ :

Պէտազայ ասաց՝

— Թա՛գաւուր, քիւ մէր դուլ (8) ի քիւ մէր տու ընծի, դամ քիւ բայրաղ վիրուցիմ , էրթանք կռիւ :

(1) Լուր : — (2) Ուղարկից : — (3) Չինաստանցի : — (4) Իւր : — (5) Յետոյ : — (6) Ընծայ : — (7) Դրօշ : — (8) Այրի :

Թագաւուրն ասաց՝

— Իմ մէր չըմ գիտի իմ խօսքին ականջ կանի եան չանի՝ էրթանք կախ անենք՝ գասնանք՝ գեանք՝ իմ մօր մօտէն խարցունց անենք, տեսնանք՝ կէրթա՞յ մարդիւ. որ գնաց՝ իմ մէր կ'տամ քիզի :

Պէտազան ասաց թագաւուրին՝

— Թէ որ էրթանք կախ անենք, գալիւ ժամանակ տիւ թագաւուր իս ախր, բալքի տիւ քիւ մէր չուէր ընծի : Հիմայ պէտք ի տաս ընծի, սորա (1) էրթանք կախ անենք :

Քեւ Խոսրէն գնաց մօր մօտ, խարցունց արաւ, ասաց՝

— Թիւ բանայ թագաւուր էկիր իմ Սիրանայ սեղ (2) կօշուն զրբր, աւիրից. չուաք արից ընծի խամար՝ կգեաս իմ կախ, չիս (3) քիւ խող քեար կ'զիրուցիմ կ'տանիմ : Պէտք է Պէտազան անիս, որ գեայ իմ բայրազ վիրիցի, էրթանք կախ :

Քեւ Խոսրի մէր ասաց՝

— Պէտազան չի կանայ քի բան տեսնայ, տիւ իմ խօսքին ականջ արա՛, ես քեզի ինչ կասեմ. գնա՛ Տիւս նաուզար զընդանից խա՛ն, խլզաթ առ՛, ճամբխի էրթայ Ռոսաամի մօտ, Ռոսաամ գեայ քի զործ տեսնայ :

Քեւ Խոսրէն յերդիւմ արաւ թէ՛ էն մարդ չիմ խանի զընդանից : Ըէրն ասաց՝

— Քիւ քէֆոյն արա՛. թէ որ իս ասիմ՝ իս իրիկ չըմ անի (4), տիւ պաի ասիս՝ իմ մէր ընծի ստպազ (5) էզնի, Թիւրանայ թագաւուր գեայ իմ թախան անի. իս ստպազ չիմ էզնը : Որ տիւ կամկար ասիր, իս էլ կերթամ էն մարգն կանիմ :

Թագաւուր բիրից խարանիս արաւ, ուր մէր աւից Պէտազային : Պէտազան բայրազն վիրիցիւց, զրբից թիւի վերէն, կօշուն քեաշուաւ : Գնացին Ալւասիայի խիտ կախ :

Իրիք օր զիշիր ցերեկ կախ արին : Էնենց կախ էզաւ, շատ մարդ կոտրուաւ. էնոց ձէնից, էնոց զիւրզիբու զարկիլիւց Ասծու հրիշտակնիր էրկնուց թամաշայ կանգնան էտունց կուուն : Շատ մարդ ասաւ՝ էտունց զարբից (6) աշխարքն աւիրաւ. խեղօք մարդիր ասին որ՝ Քեւ Խոսրայ թագաւուր Ալւասիայ թագաւուր կախ կանին, էնունց զարբի ձէն ընկիր աշխարք :

Իրիք օր օր թըմըմաւ էտունց կախ, Պէտազան աւից բայրազ փախաւ, թագաւուրն էլ փախաւ, էնոր կօշուն բիթուն փախան :

Մէկ մարդ, անուն Գոգարզ (7), ուր թախտուով (8) մնաց մէյգանի

(1) Ապա : — (2) Պատմողի ասելով՝ զրոսանքի սեղ է : — (3) Ապա թէ ոչ : — (4) Չեմ ամուսնանայ : — (5) Պատճառ : — (6) Հարուածից : — (7) Ռոսաամի քեռին է : Նա ունէր 24 որդի, որոնք իրբեւ «ասիւճներ են ճակատամարտու» (Ֆիրզուսի) : — (8) Խմբով :

մէջ . Աւլւասիայի կօշուէն էտունց վերէն ժողվըրասն :

Աւլւասիայ ասաց՝

— Էտայ կօշուէն էտայ մարդերուց յիտ տուէք, Հման էնուր խիտ կոխ անի :

Հման Գողարդ իրիք օր գիշեր ցերեկ զարկւան մէ մէկու : Հման ասաց Գողարդին՝

— Բիւ թագաւուր փախիր ի, տիւ մէյգնից իլի տիւս :

Գողարդը ասաց Հմանին՝

— Ո՞րն ի սալըղ տւիր, որ իմ տան (1) մարդ մէյգանից ըլնի փախի : Հման կասի Գողարդին՝

— Որ էնենցի, յրնդիք քիւ բայրաղդար քիւ թագաւուր կօշուէնով թըղ գեայ մէյգան կանգնը . իմ թագաւուր իմ գլխու վերէն կայնուկ ի, իս չեմ կանայ մէյգանից ըլնի տիւս : Բիւ թագաւուր որ էկաւ մէյգան , իս յոջիւ քի կլնիմ տիւս :

Մէկ տղայ կայ, անուն Բահրամ, խեծաւ գնաց թագաւուրի մօտ ասաց՝

— Յսօր իրիք օր մինք Հման մէ մէկու կը կուտուրինք . Հման ասաց՝ գնա՛ քիւ թագաւուրին ասա բայրաղ բիրի մէյգան զարկի, մինք յիոջիւ քի քեաչուինք :

Բահրամ ասաց՝

— Յիւ՞ր ի քիւ բայրաղդար, բայրաղ վերիցի էրթանք մէյգան, որ Հմանրտուն կուուց քեաչուին էրթան :

Բիւ խոսրայ թագաւուր կանչից Պէտագայ, բիրից ասաց՝

— Արի՛ բայրաղ վերիցիւ էրթանք մէյգան կոխ :

Պէտագան բայրաղ թալից գետին . Բահրամ խասաւ մէ լանդիւ (2) զարկից էնու սրտի մէջ, բայրաղ վերիցիւց, գնացին մէյգան :

Բայրաղ օր տարան մէյգանի մէջ, Հմանրտուն քեաչւան էլան տիւս : Էտունք գնացին ուրինց թագաւուրի կուշտ, Գողարդն էլ ուր թագաւուրի կուշտ :

Դ .

Բահրամ ուր տաժան (3) կուրտեր էր :

Էնու աղբէր կէր, անուն Գիւ . աղբօր ասաց՝

— Իմ տաժան կորուսիր ի :

Գիւն ասաց՝

— Ի՞նչ էնիտ տաժան , էրթանք տունի , քիլի աւծըթէ տաժան կ'շինիմ :

(1) Ճեղի : — (2) Գացի : — (3) Յոլ խաղալու փայտ :

Ասաց՝ — Իս էն տաժանայ կասաֆատ չիմ անը (1) . իմ անունը վերէն գրիւկ ի պտի ասեն՝ Բահրամ տաժան թողիբ փախիբի :

Օր մթուց, էրկու սնաթ գիշերւան մօտէն գնաց, Բահրամ զինք գեողաւ, գնաց մէյդան յիտիւ ուր տաժանին : Գնաց տեսաւ օր՝ մէկ տքիւցմ կ'գեայ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Բա՛հրամ, իս իմ :

Ասաց՝ — Ռա՛հոլ, տիւ՞ իս :

Ասաց՝ — Հա՛, իս իմ :

Ասաց՝ — Ի՞նչպէս իս :

Ասաց՝ — Նարալու իմ . կանա՞ս ընծի տանիս, բալքի ժրիմ (2) . էս տեղ մնամ՝ կ'մեռնիմ :

Ռահոլն ասաց՝

— Բա՛հրամ, տիւ դո՞ր կէրթաս :

Ասաց՝ — Իմ տաժան մնացի մէյդան, կէրթամ բիբիմ :

Ասաց՝ — Մի՛ էրթա, փահլիւան Գիւլօ քառսուն փահլիւանի խիս յէռջիւ քիւ տաժանին պախւած ի :

Բահրամ ականջ չիդի, գնաց . կենայ (3) տքիւցմ էկաւ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Իս Ռահրբն իմ (4) , Բա՛հրամ :

Ասաց՝ — Ի՞նչպէս իս :

Ասաց՝ — Նարալու իմ . օր ընծի տանիս՝ բալքի ժրիմ . օր ըստեղ մնամ՝ կ'մեռնիմ :

Բահրամ էն էլ թողից գնաց . կենայ մէ տքիւցմ էկաւ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Նս Յէթիրն իմ, եարալու իմ . օր ընծի տանիս, կը ժրիմ :

Գնաց մէյդանի մէջ . ուր տաժանն կնտաւ (5) ռտն ոքերէն (6) խանից, ձեռ թալից, տաժան վիբիցիւց : Գիւլօն քառսուն փահլիւանի խիս էտու եախէն բռնիցին, ինչ բռնիցին, ինչդ աիւ դամուր թալիս կրակ, կարմրնայ, խանիս գնիս զնդանի վրէն, ուստէք կուանով զարկին, էնենց գիւրդ կ'գեայ Բահրամը վերէն : Բահրամ մէկ ձեռնեով մարտալ (7) էր բռնիր էնունց գիւրդիբու յիռջիւ, մէկ ձեռնեով կոիւ կանիր էտունց խիս :

էն փահլիւան, ընչ անուն Քուշիլ, ասաց՝

— Վո՞վ ի տիսի՛ քեռսուն փահլիւան մէկ փահլիւանի վերէն կոիւ անեն : Նս էլ Իրանայ փահլիւան եմ, ես էլ էրթամ Բահրամին քամակ ըլնիմ, ձեզի զարկիմ :

(1) Չեմ հողայ : — (2) Առողջանամ : — (3) Գարձեալ : — (4) Ռահոլ, Ռահրբ եւ Յէթիր երեքն էլ Բահրամի եղբայրներն են եւ Գողարդի որդիքը : — (5) Գտաւ : — (6) Ասողանդակ (արար.) : — (7) Վահան :

Քեւշիլ ոքէբ զարկից քեարքեադանին (1) , գնաց Բահրամի մօտ
կայնաւ ասաց՝

— Բահրամ , քիւ յեամակ տու ընծի , իս էկայ հընդաթ (2) , գիւշ-
մանի խիտ կոխ անինք :

Բահրամ իրիք հեղ մօտէն իկրար (3) առաւ , էնիկ յերդիւմ առաւ՝
էկամ քի հընդաթ :

Բահրամ քեամակ տուց Քեւշիլին , գիւրզմ զարկից Գիւլօյին . Քեւշիլ
կանգնաւ այսրի վերէն , թուրմ թալից Բահրամի թիւին՝ Բահրամ
ծիռուց էկաւ տակ :

Գեւ կան էկաւ , Բահրամ չ'տեսաւ :

Գնաց խօր ասաց թէ՛ Բահրամ կորուսի , չէրեւայ . Բահրամ գնաց
յետեւ տաժանին , կըլնէ որ սպանած ի :

Գեւ յէլաւ սիւահնիր կապից , քեարքեադան խեծաւ , գնաց յետիւ
աղբօր : Խէլի գնաց տեսաւ՝ տքիւցմ կ'գեայ . ասաց՝

— Տիւ վո՞վ իս :

Ասաց՝ — Իս Ռահոլն իմ . կարա՞ս ընծի տանիս , բալքի ժրիմ . օր
ըստեղ մնամ՝ կ'մեռնիմ :

Գեւ թողից գնաց : Ռահրմն ոստ էկաւ , ասաց՝

— Ի՞նչպէս իս , ա՛ղպէր :

Ասաց՝ — Շատ կարալու իմ , էստեղ մնամ՝ կ'մեռնիմ :

Գեւ թողից գնաց Յէժիրն ոստ էկաւ :

Ասաց՝ — Տիւ վո՞րն իս :

Ասաց՝ — Յէժիրն իմ :

Ասաց՝ — Տիւ Բահրամ չի՞ս տեսիր :

Ասաց՝ — Բահրամ գնաց յետեւ ուր տաժանին . չուր կէսգչերին
անուշ ձէն կ'ղէր , կէսգչերու ժամանակ բոռուց էղաւ մօտէն . սպանին՝
չիմ գինայ , բոնին էլ՝ չիմ գինայ :

Գեւ գնաց մէյդան : Գիւլօն քառսուն փահլիւան էլան Գեւի կա-
խէն բոնին . Գեւ մէկ գիւրզ զարկից Գիւլօյին , քեարքեադանից վար իրի ,
յէջաւ թուր թալից վիզ կարից : Էտա քառսուն փահլիւան յեոջիւ Գեւին
փախան . Գեւ ընկեաւ յիտիւ , քառսուն փահլիւան մէ մէկ սպանից : Մը-
նաց մէկ փահլիւան՝ Քեւշիլ : Փախաւ զինք թալից Ալաախայի թախտ-ոս-
ւանի (4) յատէջ . Գեւ բոնից , էտուր թարք չ'տից , խասաւ քեալբանդ (5)
թալից բոնից , քեաշից՝ թագաուուր Քեւշիլ խարատ (6) կ'տանէր :

Էտա կօշուն բիթուն կայնան Գեւի խիտ կոխ արին , անջախ թա-
ղաւուր ձեռնէն խանին , սլքծուցին : Քեւշիլն տարաւ , գնաց բիրից Բահ-

(1) Պատմողի բացատրութեամբ՝ «Ռեղեղջիւր» է նշանակուում : — (2) Օգ-
նութեան : — (3) Խօսք : — (4) Շարժական դահ է պատերազմի ժամանակ :
— (5) Քեամանդ : — (6) Միասին :

բամի ջանդկի վերէն, Կնտեղ Քեռ շիրի վիզ կտողից : Բանբամ թալից ուր
թարք, Յէթիբ թալից ուր յառէջ, Ռահրբ թալից մէկ եան, Ռահօլն էլ
մէկ եան, սոից կլաւ չաղրներ :

Ե.

Քեռ Խոսրէն մնաց շիւար : Բոնից Տիւս Նաուզար գնդանից խանից,
էտու լաւ քեարքեհագան տւից, լաւ շուր տւից, լաւ սիլահ տւից, յրոզ-
ղից գնաց Ռոստամի մօտ :

Ռոստամ իրիշկաց օր Տիւս Նաուզար էկաւ, ասաց՝

— Խէր ըլնի, քիւ թագաւուր յերգիւմ էր արիբ, քի (1) թալիբ
իբ գնդան, գնդանից չէր խանի քի • յընչի՞ քի ճամբխիբի էսա տեղ :

Տիւս Նաուզար ասաց՝

— Էնտեղ օր տիւ չէղնիս, մենք յընչի՞ խամար ինք, թագաւուր
յընչի՞ խամարի • մէ ծաղիկ օր կայ՝ տիւ իս :

Ռոստամ ասաց՝

— Իս էլ յերգիւմ իմ արի, օր իս թագաւուրի իրիս չ'տեսնիմ • իս
էնու տուն պտի չէրթեմ : Ամա ընծի արիսուս էկաւ • Գողարզ, իմ քեռու
տղէք մնացեր ին կուու մէջ • քիւ խաթրբ խամար, իմ քեռի Գողարզի,
պտի դամ թագաւուրի խամար մէ կուլում անեմ :

Ռոստամ կօշուէն ըիթուէն ժողլրղից, սաքսան խազար չաղբր յըն-
կիբ յիբար, յըմեն չաղբր սաքսան խազար փահլիւան : Տիւս Նաուզար
վիրցուց բայրաղ դրից վըր ուր թիւին, Ռոստամ ուր կօշուէնով գնաց
թագաւուրի մօտ, էրկու օրդին խաուաւ իրար :

Ալւասիայ ասաց գիւլընքչուէն (2)՝

— Դի'ւլընքչի, քիւ գիւլըին ա'ն գնա' սարի գլեոխ, յըրըշկա'
տեսնանք Իրանայ թագաւուր բարչիլու խիտ ի, փախիլու խիտ ի, թէ
կուու :

Դիւլընքչին գիւլըին աոից գնաց սարի գլեոխ նստաւ, յըրըշկաց
տեսաւ՝ էրկու օրդին էղեր էր մէկ : Տեսաւ էտունց չաղրներ՝ մէկ չաղր
Յընկի, Պըլընդի (3), Խլիւսման, Կէսաուր, Մաղրարի, Շահ'նգա'նի,
խէյւան կապուկ չաղրբ յառէջ՝ Ռոստամի Ռախէ-Բալաքն (4) է : Դիւլ-
ընքչին զարգանդ բանից Էնտեղ, յէլաւ գնաց Ալւասիայի մօտ :

Ալւասիայ խարցուէց արաւ, ասաց՝

— Դի'ւլընքչի, ի՞նչ կայ :

Ասաց՝ — Թա'գաւուր, սաքսան խազար չաղբր էտունց յաւըլցիբ ի,
Իրանայ կօշուէնից մարդ զարգանդ կ'բռնի :

— Թագաւուր ասաց՝

— Հմա'ն, ի՞նչ կասիս, Շահ'նգա'նի չաղբր տէր ի՞նչ մարդ է, Ռախ-
չէ-Բալաք վի՞ կայ (5) :

(1) Քեղ : — (2) Թշնամու բանակը գննող : — (3) Վագր : — (4) Ռախ :
— (5) Ու՞մն է :

— Յառաջ քի ասիմ՝ բան չունիս Իրանայ խիտ. էն վո՞՞ն է՝ Ռոս-տամն է :

Թագաւուր իրիսն արաւ Փիբանին, ասաց՝

— Փի՛բան, աիւ ի՞նչ կասիս :

Փիբան ասաց՝

— Իս ի՞նչ կասիմ. կըլնը օր մէկ բազրկան եան մէկ մարգմ Բաղ-դադայ տեղէն էկիր չադրնեք էնտեղ զարկիրի :

Թագաւուր ասաց՝ — Փիբան աղէկ վուցիր ի :

Ընդիւց կղակղաէ Չինին ասաց՝

— Թա՛գաւուր, ընչի՞ կ'վախենաս, հալբաթ ընծի մէկ բահլիւան կայ օր էրթայ էնու գլեռիս կարի բիրի քզի խամար :

Յիւսիւն (1) լիւս բացաւ : Մէկ փահլիւան, անուէն կղէլիւն, էլաւ խեծաւ ուր քեարքեագան, ուր գուրղ առից գնաց մէյգան, գիւրղ զար-կից գեաին, թող խանից գեանից, ասաց՝

— Իս Ռոստամի գիւշման ի՛, իս Ռոստամէ կոիւ կուզիմ :

Ռոստամ վի կացաւ, կապից ուր թուր-քէրմանին, մարտալն Ռախ-չի կողէն կախից, այար դրից, տայնքեր կքից, էլաւ Ռախչ խեծաւ ասաց՝ էրթալ իմ, գեալ՝ Աստըծուն :

Ան թալից՝ իրեք խարիք վաթսունը վեց լիար էնու գիւրղն էր, վըրցից գրեց ուր թիւի վըան, քըչից չադրնիբու դունէն ընցաւ : Յեա-րալու մարդիք ասին Ռոստամին՝

— Հիմաթու (2) գնա՛ էսա մարդիւ կոիւ :

Ռոստամ էնտեղ ջրիւտաւ, Ռախչից իջաւ վար, ուր սիլահնիր բիթուն, ուր գիւրղ թողից Ռախչի վեքէն, Ռախչ գարձըցուց չադրնիր, դինք ուր նիտ անեղ առից գնաց մէյգանի մէջ :

Կղէլիւն ասաց՝

— Գեղի սիլահ (3) բալքի չունէք, քիւ թագաւուր ընչի՞ քի սիլահ չ'տաից աիւ գէք իմ կոիւ անէք, աիւ իմ անուէն չի՞ր լսիր :

Ռոստամ ասաց՝

— Իմ թագաւուր ասաց՝ կէրթաս կղէլիւնը կոիւ, ի՞նչ հաւճայ է (4), օր աիւ սիլահ ասնիս էրթաս կղէլիւնը խիտ կաիւ անիս : Գնա՛ կղէլիւն սպանի, էնու սիլահնիր քի խամար բի՛ :

Կղէլիւն էնտեղ մէկ գիւրղ թալից Ռոստամին. Ռոստամ գինք եան էաու՝ գիւրղ դպաւ գեաին : Ռոստամ չոքեր զարկից գեաին, մէկ նիտ անեղ զարկից էն փահլիւանի քեարքեագանի սրալ մէջ, էնու անեղի նիտ սրալից զարկից աիւս էլաւ. ուխտ սհաթի ճամբալս էր չուր թագաւուրի օրդին՝ Ռոստամի նիտ գնաց դպաւ թագաւուրի թախա-թաուաւանին :

Կղէլիւն ասաց՝

(1) Հեռուեալ առաւօտ : — (2) Զգուշութեամբ : — (3) Զինք (արար) :
(4) Պէտք է :

— Տիւ ընչի՞ զարկիր իմ քեարքեադան սպանիր :

Ասաց՝ — Ո՞րն է տեսիր ձեռուր փիատէն (1) կռիւ անհն . իս էլ փիադայ, դիւ էլ փիադայ, իս տիւ զարկինք մէ մէկու :

Էնտեղ էրկու փահլիւան խասան յիրար . Ռոստամ կղէլիւնին վիւրիցիւց զարկից գետին, չոք զարկից սրտի վերէն, թուր քաչից վիզ կտրից, տարաւ ուր թագաւորի խամար :

2.

Ալւասիայ ասաց՝

— Փի՛րան, էտա նիտ վի՞րն էր, օր կզանի կիզեայ էսա տեղ :

Ասաց՝ — Վո՞վ գիտէ, Բաղդադայ տեղէն մէկ ծուռ մարդմ ի նետիր կզարկի, կղեայ էսա տեղ :

Ասաց՝ — Հմա՛ն, տիւ ի՞նչ կասիս :

Հման ասաց՝

— Յառաջ օր քի տսիմ՝ բա՛ն չունիս Իրանայ խիտ . էն վո՞վն է՝ Ռոստամն է :

Փիրան ասաց թագաւորին՝

Ի՞նչ վախեցար, մէկ փալիւան (*) է սպանուր . ընծի հալրաթ մէկ փալիւան կայ էրթայ Շա՛նգա՛նի չադրը տիրուչ գլխոխ կտրի բերի :

Մէկ փալիւան, անուէն Աչքապիւղ, խլիւսիւն խեծաւ ուր քեարքեադան, գնա՛ց մէյդանի մէջ, ասաց՝

— Ես Ռոստամի կռիւ կուզիմ :

Կենայ Ռոստամ էլաւ, ուր քեարքեադան խեծաւ՝ էրթայ Աչքապիւղիւ կռիւ, Չադրներու դոնէն ընցաւ՝ ետրալուք կենայ կանչին Ռոստամին ասին՝

— Հիմաթով գնա էտա մարդիւ կռիւ :

Ռոստամ ջիւրուտաւ, Ռախչէ Բալաքից պայտ էլաւ (2), ձին բրախից, նիտ անեղ առից գնա՛ց կռիւ :

Աչքապիւղն ասաց՝

— Ո՞վ մարդ, քիւ անուէն ի՞նչ ի, տիւ իմ անուէն չի՞ր լսիր, օր փիադայ էկար իմ կռիւ :

Ռոստամ ասաց՝

— Իս իմ չիմ գինայ . իմ խէր Զալ ընծի գրեր էր ուր չոքի վրան, ընծի կը խաղցնէր կասէր՝ «Տիւ Աչքապիւղի գրեողն իս, պիտի էրթաւ էնու խոզին առնիս» :

Աչքապիւղ մէ գիւրդմ զարկից Ռոստամին . Ռոստամ գինք եան տւից՝ գիւրդ գպաւ գետին : Ռոստամ չոքիր տւից գետին, մէկ նիտ անեղ

(*) Շատ անգամ պատմողը հ-ն չէր արտասանում : — (1) Հեախոտ : — (2) Իջաւ (պարսկ.) :

զարկից էնու քեարքեադանի սրտին՝ կենայ նիան գնաց թագաւուրի
թախտ-թառաւանին դիպաւ, մնաց մէջ :

Էրկուս էնտեղ փրագայ խասան յերար, կուան, Ռոստամ Աչքապիւ-
զին վիրիցիւց զարկից դետին, էտու գլեոխ կարից, տարաւ ուր թա-
ղաւուրի խամար :

է.

Մէկ փայլեան կար, անուն Գամիւսէ Գեաշան :

Գեամուսէ Գեաշան խեծաւ ուր քեարքեադան, էկաւ Ռոստամի կը-
ոխ. էկաւ մէյդան ասաց՝

— Իս Ռոստամի կոխ կուզիմ :

Ռոստամ էլաւ խեծաւ Ռախշ, կապից ուր թուր, վիրիցիւց ուր
մարտալ, ուր մէջ զարկից մէ ալմաստի խանչալ, ձեռ թալից ուր գիւրդ,
վիրիցիւց գրից թիւի վրան, ասաց՝

— Էրթալ իմն ի, գեալ՝ Ատաբժուն :

էկաւ չադրնիրով ընցաւ : Եարալուք կենայ ըտին՝

— Ռոստամ, էտա փայլեան շատ զոչադ ի, մողխաթով (1) գնա
էնու կոխ :

Ռոստամ կենայ ջիւրուտաւ, ուր սիւաճնիր թալից, ուր քեար-
բանդ աօից գնաց մէյդան :

Գամիւսէ Գեաշան ասաց՝

— Ռոստամ, ալւ իմ անուն չի՞ր լսիր՝ ալւ էկար իմ կոխ :

Ռոստամ ասաց՝

— Իմ թագաւուր հրաման էրաւ՝ Գամիւսէ Գեաշան չ'սպանիս, սաղ
բունիս բիրիս ընծի խամար :

Գամիւսէ Գեաշան գիւրդմ զարկից Ռոստամին. Ռոստամ մարտալ
չէր բիրիւր, օր գնէր յիռջիւ գիւրդին. էնու ձին Ռախշ գլեոխ աւից
գիւրդին՝ ոսկի խնծիւր Ռախշի ճակատն իր, գիւրդ գիւպաւ ճակտի մէջ,
ոսկի խնծիւրն կուտորաւ, կրուն թափաւ Ռախշի քնթէն : Ռոստամ քեար-
բանդ թալից Գամիւսէ Գեաշան բունից :

Գամիւսէ Գեաշան ասաց Ռոստամին՝ — Էտի ընծէ իր սօլբաճ :

Էն էլ թալից Ռոստամ բունից. էն քեաշից, Ռոստամ քեաշից. էնիկ
դօռն Ռոստամին առաւ : Ռոստամ տեսաւ օր էնու ղուաթ (2) էնու չի
յաղթի, քեարբանդ ուր սրաէն խանից, թալից Ռախշի սիրա, ոքէբ
աւից Ռախշի կող, Ռախշ քեաշից գ'Գամիւսէ Գեաշան բիրից :

Գամիւսէ Գեաշան թուր քաշեր էր կ'զանէր քեարբանդին, օր
կտրէր փախէր : Ռոստամ ասաց՝

(1) Զգու շութեամբ : — (2) Ոյժ :

— Քամիւսէ Քեաշան, վով օր ընկիր ի էդ քեարբանդի մէջ, էն չի պրծիր • իս քի չիմ սպանի՝ տիւ ափսուս իս, քի պտի տանիմ, քեառսուն ջարի (1) ունիմ, թօփուղով զարկին քզի սպանին :

Քեաշից տարաւ չադրնիրու մէջ • ջարիք թօփուղներ առան էկան գլխու վերէն զարկին էտեղ սպանին :

Ը •

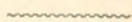
Յըրազամ (2) ասաց՝

— Ռոստամ, էսկանդար կօշուն մեզի կայ, էսկանդար կօշուն Թիւրանայ թագաւորին կայ՝ որ կ'ղեայ մէյդան, քիւ կռիւն կուղի : Մենք քանի տարի ըստեղ բայլամիչ անինք (3), օր էսա կռիւ պրծնի : Նոբաթ (4) իմն է, ես էրթամ կռիւ :

Յըրազամ խեծաւ, Ռոստամն էլ խեծաւ, Բրզուն էլ խեծաւ, Գողարզըն էլ խեծաւ, Գեւն էլ խեծաւ, Սիահոչն էլ խեծաւ, Սիափոչն էլ, Մսիւսան փաշէն, Բաղդադայ ոլին, Գեւ Սոսրէն, Ասքեար բիթուն կայնան • Տիւս Նաուզար բայրաղ վիրիցիւց՝ ասքեար քեաշաւ :

Աղօթրանին բոնեցին Ալւասիայի չադրնիրու վերէն, կռիւ էլաւ իրիք օր գիշերն ցերեկ • մըջ դիւման կայնաւ էրկնիւց իրիսն բոնից : Շատ մարդ ասաց՝ աշխարն աւիրաւ • միծ (5) մարդիւր ըսին՝ Իրանայ թագաւոր թիւաուան յիրար, թող դիւման ընտրանց յառէջ կէնի : Հրիշտակնիր յէրկնիւց կայնան թամաշայ :

Իրիք օր օր լըմացաւ՝ Թիւրանայ թագաւոր փախաւ • Իրանայ թագաւոր, Ռոստամ, Յըրազամ ընկեան յիտըւան, օխտ օր ճամբախքէշին, օխտ քեաղաք զաւթին • Թիւրանայ մեծիր տիւս խանին, Իրանայ պստիկ տեղ դրին, էրին միծաւուր (*):

— (1) Աղախին : — (2) Ռոստամի որդին է : — (3) Սպասենք : — (4) Հերթը : — (5) Սեւիօք : — (*) Այս վարիանտն բաւական մօտ է իւր պարսկական բնագրին, ինչպէս մենք կարգում ենք Ֆիրդուսու «Արքայից Գրքում», չ'նայելով, որ քրդական խմբագրութիւնն առաջ է բերել մի շարք փոփոխութիւններ թէ բովանդակութեան եւ թէ յատուկ անւանց մէջ :

Մուրմալի գաւառի (Երեւան, նահանգ) Մուլա-Ղամար գիւղի բնակիչ Գրիգոր Խաչատրեանը մօտ 40 տարեկան առոյգ զէմքով ազամարդ է. ունի լաւ յիշողութիւն. նա մեզ պատմեց մի շարք հետաքրքիր աւանդութիւններ եւ հեքեաթներ, ի թիւս որոց Դաւթի եւ Մըհերի մի ընդարձակ վարիանտ : Արհեստով սափրիչ է : Ռուստամի եւ այլ հերոսներէ գրոյցները նա լսել է Հոռոմցի (Աղէքսանդրապ. գաւառ) Ղորղանից, որ երկաթագործ էր եւ շատ անգամ այցելում էր գործով Մուլա Ղամար : Նա իւր ժամանակի յայտնի հեքեաթ ասող էր :

Ռ ը ս ա մ :

Ռըստամը Չալի աղէն էր : Էթում էր խարաջ (1) առնէր Դեւստանից : Գնաց օր՝ մէ դեւ պարկած այ. ասաց՝

— Յըլնեմ էրկու ոտով զարկեմ էս դեւին թող մէջքը կտարւի :

Յէլաւ վըր դեւի քամկին. դեւն ասեց՝

— Էս տեղը լըւոտ է :

Չեւր թալեց Ռըստամին բռնեց, խփեց ոտի տակը, իրիշկեց օր՝ Ռըստամ լալում այ, յաչքերից արուն այ գալում, ասեց՝

— Ռըստամ, յընչի ես լալում :

Ասեց՝ — Իմ կնիկն էրկու խոզով այ :

Ասեց՝ — Ռըստամ, օր ես քեզի թողեմ էթաս, օր քո կնիկդ աղայ բերեց, կողորկե՞ս (2) գայ իմ խեա կուի :

Ասեց՝ — Հա՛ :

Թողեց Ռըստամին, Ռըստամն էկաւ տուն. յոխտ արեց, յիւր դուրզըն, յիւր քեամանն (3) քցեց բերզի տակ, ասեց՝

— Նալլաթ ըլնի էլ իմ ձեւը չառնեմ, ես յաղթուայ :

Յ ս հ ր ա մ ա զ :

Յէլաւ օր ըսու աղէկներն՝ Յահրամազ ու Բուրզէ՛ ըսու գուրգ ու քեամանի վըէն կուի ին անում. էն մէ աղէն ասում էր՝ ընծի, էն մէ կըն էլ ասում էր՝ ընծի :

Ասեց՝ — Ո՛րդիք, յարէք ես ձեզի ասեմ. գնացէք խեծէք ձեր ձիանքն, էկէք. ես իմ սէհրիխազալը (4) թողում եմ, դու ձեր քեամանը քցէք, որը որ սէհրիխազալը բռնեց, գուրգը կ'տամ ընդուր :

Սէհրիխազալը թողեց. ըստնք յերանց քեամանները քցին. էն ինչ Բուրգու քեամանն էր՝ տկով ընցաւ (Բուրզէն ջահէլ էր). էն ինչ Յահրամազին էր՝ էնի յիչ մնաց որ յընկնէր վիզը : Յահրամազն իրեք օր գիշեր ցերեկ խրեղէն ձինը քչեց սէհրիխազալի յետեւ, գնաց յընկաւ մէշէն :

(1) Հարկ : — (2) Կ'ուղարկեալ : — (3) Քամանդ (պարան) : — (4) Սէհրի = կախարդական (պարսկ.), խազալ = gazelle (արաբ.) :

Գրչերը աւեց վրէն՝ մութն էր : Իրիշկեց օր՝ զատանց (1) մէ կը-
րակ այ էրեւում : յինքն էլ շատ անօթցեր էր : Զինը քչեց գնաց դըխ էտ
կրակը : տեսաւ օր՝ մէ քոռ դեւ այ, մէ յաչքանի, նստէ կրակի կուշար
վէրու (2) օչխարներ մորթէ, մըսեր կտոր կտոր արէ, քցէ վըր կրակին :
Փահրամազն էն քոռ աչքի դիտից մէ կտոր զողջաւ : Որ կերաւ, դեւը
տեսաւ՝ մէ կտոր չկայ : ասաց՝

— Գո՛ղ, դու ինչ նամարդ (3) ես, արի նստի հա կէ՛ :

Փահրամազն էկաւ դեւի կուշար, ասաց՝

— Դեւ աղբէր, ես անօթի ի, վախեցայ քեզանից :

Դեւն ասեց՝ — Յընչի ես վախենում, հա կէ (4) :

Նստան խըս յիրար, կերան : լուս բացուաւ, ասաց՝

— Դեւ աղբէր, դու յընչի ես ըստեղ բնակուէ :

Դեւն ասաց՝

— Ես Տաղմուրազ Շահր (5) աղբից եմ փախէ, էկեր եմ ըստե, օր
ընտոցից մէկն յընկնի ձեռս, սըպանեմ :

Փահրամազն ասաց՝

— Ես ընտոց խեար ջըռըւեր եմ (6) : արի դու էլ ջըռըւերնք, յըւ-
նենք յընկեր :

Ասաց՝ — Ձեռտ տու իմ ձեռին :

Փահրամազ ձեռը աւեց դեւի ձեռին : դեւը ճխտեց՝ Փահրամազի
ձեռը սկի չը ցաւաց : Փահրամազը դեւի ձեռը ճխտեց՝ արուն մատներից
աւեց գուս :

— Ամա՛ն, ասաց, ձեռս կտորուաւ, թո՛ղ :

— Ես Տաղմուրազ Շահր թոտն եմ, ձեռնէդ ինչ որ կուզայ, արա՛ :

Դեւն ասաց քի՛ — Աղբէր, ես մեղայ Ասածու : էթանք էս քա-
ղաքը պտտելու :

Փահրամազ խեծաւ ձին, յընկաւ դեւի յառէջ : մ, խէլի (7) տեղ քը-
չեցին, Փահրամազ տեսաւ՝ յիր ձին հա չըքուում այ (8) : ասաց՝ հալբաթ
դումլաղ այ (9) : Մէ խէլի տեղ էլ քչեց, որ զանգուն զառթով զարկեց՝
ձինը պատռուաւ : շխտկաւ իրիշկեց օր՝ դեւը մէ սէհրի դիր այ կար-
դում : զարկեց դեւին սըպանեց, չըլկեց յիր թամբը, գնաց էդ քաղաքը :

Գաղաքը թաղաւորանիտ էր : գնաց քաղաքի յաղբրի վրէն թամբը
դրեց տակը նստաւ : մէ պառաւ էկաւ ջուրը լցելու : ասաց՝

(1) Հերուից : — (2) Վայրի : — (3) Խարդախ : — (4) Ողիտեւի ար-
կածների արձագանքն լուում ցայսօր ոչ սակաւ արեւելիան զրոյցներում :
կասկած չկայ, որ կրկնողները («զարագեոողները») = միաչքանի հսկանե-
րի) եւ զանազան հրէշների մասին զրոյցներն՝ մի ժամանակ աւելի տա-
րածուած էին Փոքր Ասիայում, եւ միայն Յունաց ստեղծական ոգուն էր
վիճակել զեզարուեստօրէն մշակել այս աւանդութիւններն եւ ազգային
վիպասանութեան աստիճանին հասցնել նոցա : — (5) Ըստ Ֆիրդոսիի՝ այս
դիւամարտիկ արքան Հուշնիզի որդին է եւ Զեմշիզի հայրն : — (6) Փոր-
ձեր եմ : — (7) Բաւական : — (8) Խըրում է : — (9) (Հողն) փափուկ է :

— Որդի ջան, յընչի ես նստէ էս յաղբրի վրէն :

Ասաց՝ — Մա՛մէ ջան, դարիբ եմ, ծանօթ չունեմ :

Ասաց՝ — Ո՛րդի, արի էրթանք մեր տուն :

Ֆահրամազ թամբը շըլկեց գնաց պառաւի տուն : Գիշերը քնան, յառաւօտ յէլան օր՝ դալալ (1) այ բոռում քաղաք . Ֆահրամազ խարցրեց պառւին՝

— Մա՛մէ, էս ի՞նչ դալալ այ :

— Ասաց՝ — Թագաւորի իլխին էթում այ ծովը դրաղը . ծովից մէ ջանաւար այ յըլնում, թագաւորի ձիանք լցնում այ ծովը . թագաւորի դալալը բոռում այ՝ որն որ էն ջանաւարը բռնի, իմ աղչիկ կը տամ ընտուր :

Ասեց՝ — Մա՛մէ ջան, ես կէթամ խըտ իլխուն :

Ֆահրամազ գնաց խըտ իլխուն : Կէսաւուր տեսաւ օր՝ ծովը բացուաւ, բէ բող զսրաղ ծովից յէլաւ յընկաւ ձիանքի յետեւ, լարեց, իրեք ձի կոխեց ծովը : Ֆահրամազ դարձաւ էկաւ թագաւորի մօտը, ասաց՝

— Թա՛գաւոր, քու աղչիկ կուտա՞ս ընծի, որ ես էն ջանաւարը բռնեմ :

Ասաց՝ — Կտամ :

Ասաց՝ — Գնա՛ պողպըտից 40 գեազանոց ընծի մէ քեաման շիքել տու : Թագաւորը գնաց 40 գեազանոց մէ քեաման շիքել տեց պողպատից . առաւօտ Ֆահրամազ քեամանը քցեց թեւ, խըտ իլխուն գնաց . դացին ծովը դրաղը : Կէսաւուր մօտ տեսաւ օր՝ ծովը բացուաւ, զսրաղը գուս էկաւ ծովից : Ֆահրամազ քեամանը քցեց, ըցկեց զսրաղի վիզը . զսրաղ քաշեց, Ֆահրամազ քաշեց զսրաղին խեղդեց, բերեց հանեց չորը, առաւ էկաւ քաղաք : Թագաւոր տեսաւ օր՝ էսի ձի այ :

Ֆահրամազն ասաց՝

— Մէ թամբ բե դի վըր էս ձիան, տեսնանք իմալ այ :

Թագաւոր ինչ թամբ օր բերեց, չէկաւ վըր ձիան . Ֆահրամազն ասաց՝

— Թա՛գաւոր, մէ խին թամբ ընծի պառաւի տունն այ, յըղերկա՛ւ էրկու ջնէլ, թող առնեն գան :

Թագաւորն զրկեց էրկու ջնէլ, առան էկան . Ֆահրամազ թամբը դրեց վըր ձիան, գեամը զարկեց բերան, ասեց՝

— Թա՛գաւոր, քեզի փէշքէշ :

Թագաւորն ասեց՝

— Ո՛րդի, բաշխի՛ քեզի, ես էսի չեմ կանայ խեծնի :

Ֆահրամազ խեծաւ ձին, մէ էրկու գլոխ գնաց էկաւ . էկաւ ձիանից յիջաւ . ձինը քաշեցին նես, թագաւորն սկսեց Ֆահրամազի խարանիս, աղչիկը տեց Ֆահրամազին :

(1) Մունեսիկ :

Ֆահրամազ մէ իրեք ամիս էտ աղչկայ կուշաբ մնաց՝ յետի յերան յերան միտ արեց, առաց՝

— Ես Տաղմուրազ Շահի փահլեւաններ թողի էկա ըստեզ :

Քաղաուկ կնկան ասեց՝

— Ես քո կուշաբ քներ եմ, դու կը մնաս էրկու խոգով՝ առ քեզի մէկ բազրանդ ասամ. ես կէթամ, իմ անուներս մի՛ տա, ես Ռըստամի արդէն եմ. թէ որ աղչիկ կըլնի՝ էս բազրանդը թուջարի խեռ խուրաէք թող աղչիկն ուտայ : թէ որ աղայ կըլնի՝ կապէք վըբ. թեւին :

Ֆահրամազ թողեց էկա. Տաղմուրազ Շահի քաղաքը (*) :

Թ Խ Ի Ն Ո Ւ Ր :

Թագաւորի աղչիկն ընտեզ մնաց. ինն ամիս օր թըմաւ՝ պարկաւ մէ աղայ բերեց : Թագաւորն էկաւ կնքելու, անունը դրեց Թ է հ մ ու Ր :

Թէհմուրին պախեցին, էլաւ տաս տարեկան, շատ ուժով աղայ դուս էկա :

Տաղմուրազ Շահի քաղաքը Ռըստամ Ա. ր շ ա կ Ե ր ա ն Ե Լ ի ն արփեց. խոտլաւ Արշակ Երանելին, գնաց Ֆահրամազի անէր թագաւորի քաղաք, թագաւորին ասեց՝

— Ընծի զօշուն աու, ես էթամ Տաղմուրազ Շահի փահլեւաններ աղթեմ, անեմ քեզի խարաջի գեողալ (1) :

Թագաւորն զօշուն աւեց Արշակ Երանելուն տաս հազար ջան, արեց էրկու տեղով, մէկի սարառքեարն (2). Թէհմուրն էղաւ, մէկին էլ Արշակ Երանելին :

(*) Այս հաւաւածն, որտեղ զլխաւոր հերոս է հանդիսանում Ֆահրամազ, մօտ յիշեցնում է մնջ Ռուստամի արկածը Սեմենգան քաղաքի թագաւորի մօտ : Ըստ Ֆիրդուսու՝ մի անգամ Իրանի համբաւաւոր հերոսն՝ որսորդելիս՝ հանդիստ է առնում Սեմենգան քաղաքի մօտերքն, արձակում Ռախչին եւ խորք քնում : Դնի ժամանակ գողանում են նժոյգը. արթնելով, նա երկար որոնում է իւր ընկերօջն եւ ապա գիւմում Սեմենգանի տիրոջն, մահ սպառնալով նորա փահլեւաններին, եթէ չ'գտնեն Ռախչին՝ թագաւորն, ձանաչելով Ռուստամին, խոստանում է կոտորել նորա խնդիրը եւ հրաւիրում նորան իւր մօտ : Գեղեցիկօհ Տեխմուրն (թագաւորի՝ աղչիկն), հրապուրած հերոսի հօշակից եւ ցանկանալով նորանից որդի ունենալ, գիշերը գալիս է նորա մօտ եւ առաջարկում նորան իւր սէրն : Ռուստամ չէ մերժում : Հետեւեալ օրը նա ստանում է իւր նժոյգն եւ վերադառնում աուն, ընծայելով Տեխմուրնին մի թանկագին քար՝ «Նթէ աղջիկ ծնեցիր, ասում է նա, սորանով զարգարիւր նուրա մագերն, իսկ եթէ որդի՝ կապիր նորա ձեռին» : Մեր վարիանաներում անասարակ Ռուստամ բնաւ կորցրել է իւր հօշակը, նորան փոխարինում է արդէն Ֆահրամազն, որին ժողովուրդը սիրով վերագրում է նորա հօր արկածներն : Այսպիսի փոխադրութիւններ, որ կապւած են նոր հերոսի անւան հետ, նկատելի են անասարակ բոլոր աղգերի դիւցազնական վէպերում : — (1) Հարկատու : — (2) (Պարսկ.) զլխաւոր, զօրապետ :

էկան Տաղմուրադ Շահի սինոսը, չաղբներ զարկին նստան սինոսի մէջը • Թէհմուրի մէր խեան էկեր էր : Գիր դրեցին Ռըստամին քի՛ վախտիդ (1) հաղիբ կաց, մեր կոիւ կոիւ այ :

Յառուօտ Բուրդին խեծաւ յեր ձինը, յիր գուրդն առաւ ձեռ, յիր զալխանը, էկաւ մէյդան : Թէհմուրն Արշակ Երանելուց իրաւունք առաւ քի՛ ես կէթամ կոիւ : Արշակն ստեց՝ դնա՛ :

Թէհմուրն էկաւ Բուրդու խեան առան յիրար, կուան մինչի կէսաւուր • Բուրդին տեսաւ օր՝ յինք յաղթաւ, ասաց՝

— Իգի՛թ (2) :

— Ի՞նչ այ, ա՛ղբէր :

— Էթանք հաց ուտենք, մեր ձիանքն էլ գինջանան, էլի գանք կուենք :

— Շատ լաւ կըլնի :

Բուրդին շիտկաւ դըխ բերդն, Թէհմուր ձինը խաղցրեց մէջընդ թալից Տաղմուրադ Շահի քոչքի վրեւով ընցրեց : Զալ նստած էր վըր թախտին • որ ջրնդի ձէն առաւ, ասաց՝

— Էյվախ, էս իմ ազգի թալած ջրինդն այ • իմ ազգ բերած իմ խեռ կուեցնում են • մենք կաղթուենք :

Թէհմուրը դարձաւ դնաց յիրան չաղբը, աշպաղը (3) հաց բերեց, կերաւ, դինջացաւ, խեծաւ ձինը, էկաւ կայնաւ մէյդանը • տեսաւ օր՝ մարդ չկայ • Բուրդին էլ դնացեր էր պարկեր էր : Դարձաւ էկաւ յիրա չաղբը յիջաւ :

Յառուօտ լուսը բացաւ, էկաւ Արշակ Երանելուն ասաց՝

— Յէսօր ես էլի կէթամ կոիւ :

Ասաց՝ — Գնա՛, Տէրը խըս քեզի :

էկաւ մէյդանի գլոխ կայնաւ • Ռըստամն յէլաւ փահլեւաններին ասաց՝

— Գնացէ՛ք, գուշման էկէ մէյդան կայներ այ :

Փահրամաղն յէլաւ խեծաւ ձին, գուրդն առաւ ձեռ, էկաւ • էկաւ մէյդնի գլոխ, դիպան յ՛րար • մինչի կէտաւուր կուան : Յաղթաւ Փահրամաղ, ասաց՝

— Ի՛գիթ :

— Ի՞նչ է :

— Էթանք հաց ուտենք, մեր հայրենին էլ գինջընան, գանք էլի կուենք :

— Լա՛ւ կըլնի :

Փահրամաղ դարձաւ դնաց դըխ քոչքը, Թէհմուր ձին խաղցրեց, մէջընդ թալից քոչքի վրեւով ընցրեց • Զալն ասեց՝

— Էյվախ, էյվախ, էս իմ ազգի ջրինդն այ, էսի չի յաղթուի :

(1) Ժամանակիդ : — (2) Գաջ : — (3) Խոհարար (պարսկ) :

Թէհմուրը դարձաւ էկաւ յիրա չաղըրը՝ հաց կերաւ . խեծաւ ձին, էկաւ մէյդան . էնքան ձին խաղցրեց, էլ մարդ չէկաւ : Փահրամազն էլ գնեց տեղով բարձով պարկաւ : Թէհմուր դարձաւ էկաւ քնաւ :

Լուսը բացւաւ, Թէհմուր էլի յէլաւ դնաց Արշակ Երանեկու չաղըր դուռը կայնաւ, ասաց՝

— Ես կէթամ կռիւ :

— Գնա՛ , Տէրը խըա քեզի :

էկաւ մէյդանի գլոխ կայնաւ, ձին խաղցրեց, Ջալ հարցրեց՝

— Ո՞րն է էթում կռիւ :

Ասեցին՝ — Մարդ չկայ, մնացեր այ Ռըստամը :

Ռըստամն ասեց՝

— Ես քսան տարի է իմ դուրդ թորկեր եմ :

Ասեցին՝ — Պէտք այ էթաս, իլլած չկայ :

Ռըստամը յէլաւ խեծաւ ձինը, գողղղալով դուրդը վեկալեց, էկաւ մէյդանն որ՝ Թէհմուր ձինն խաղցնում այ : Հասան յիրար, մէ կրկու դուրդ թալեցին յիրար, Ռըստամն ասեց՝

— Ի՛ գիթ, ես բան եմ մոռցէ տունը, էթամ բերեմ դամ :

Քչեց էկաւ տունն, ձիուց յիջաւ, լալով պարկաւ :

Թէհմուրը խէյլի կայնաւ՝ չէկան . մէ ջրինդ թալեց քոչքի վրեւով անցրեց : Ջալն ասաց՝

— Էյվա՛խ, էյվա՛խ, էս իմ աղբի ջրինդն այ, էս իմ թագաւորու թուն կվերջանայ :

էկան նստան Ջալն ու Ռըստամ մէ անէծքով թուղթ դրեցին Արշակ Երանեկուն, տեցին մէ տղայ առաւ գնաց : Արշակ Երանեկին առաւ թուղթը կարգաց որ՝ փահլեւաններն յըմէն վերջացրեր այ Թէհմուր . ասաց՝

— Ես էս ինչ բան էր արեցի :

Յէլաւ յիրա դոնապանին թամխեց (1) թէ՛

— Որ էգուց Թէհմուրը դայ, ասէք թէ՛ էլի մէյդան քունն այ, գնա՛ . ես բեքէֆ (2) եմ :

էկաւ Ջալի թախաը, վերցրեց յիր դուրդ քեաման, յիր ձին խեծաւ, յառաւօտ լուսը բացւաւ էկաւ մէյդան կայնաւ : Թէհմուրն էլ էկաւ մէյդան, առան յիրար, էնպէս ին կուռում, որ կրակ բասմիչ էր անում (3) էրկսին : Թէհմուրն վախենում էր, որ դրդի կտորներից առնի մօրը վնասայ, յաջքը վըր մօրն էր պահում : Արշակը դուրդը զարկեց, առաւ Թէհմուրի վզին, Թէհմուրը յընկաւ . Արշակն յիջաւ, եամ փուչախին (4) խանեց, որ վիզը կտրէր, մէր գոռալով էկաւ՝

— Ի՞նչ ես անում, Արշակ, էտի քո աղբօր աղէն այ :

Արշակն ասեց՝ — Բիր յու՛ր այ մեր նշանը :

(1) Պատուիրեց : — (2) Ինձ վատ եմ զգում : — (3) Պատում : — (4) Դաշոյն :

Մէրն էկաւ թեւ ը բացեց որ՝ Ֆահրամազի բազմանդը վըր թեւին այ : Արշակը խանեց կայնըցրեց, յերեսները պաչեց, առաւ էկաւ Ռըստամի ու Ջալի մօտ, ասեց՝

— Էսի Ֆահրամազի տղէն այ :

Ջալն յերես պաչեց, Ռըստամն յերես պաչեց . ուրախացան վրէն , յերան մօրը պախեցին, դօշուենին իղին աւին, գնաց յուր տիրութուն (*) :

Բ ու ռ ղ ի :

Ա .

Ռըստամ Ջալը նստան կանչին փահլեւաններին, ասեցին՝

— Դեւատունի խարաջը մացեր այ եօթը տարի (1) :

Բուրղին էկաւ կայնաւ օրթալաղ, ասեց՝

— Տուէք ընծի ազգական Բէջօն (2) , որ վալադ ըլնի ես էթամ դեւատուն : Ես օր գնացի դեւատուն, ինչ վախտ որ ես նեղութենի մէջ կընկնեմ , կոխ կ'պատահի ընծի, իմ ձինս գետին կ'քանդայ՝ դուք դուրըը քեամանը կապէք վըր ձիան, գայ հասնի ընծի :

Յէլաւ գնաց ազգական Բէջօյի խետ : Դնացին մէկ ձօրի ափին նըստան . Բէջօյին ասաց՝

— Ես կը քնեմ , իմ քունս գալում այ, դու նստի դարաւուլ (3) :

Բուրղին քնաւ . Բէջօն նստաւ դարաւուլ : Մէ ցերեկ Բուրղին՝ քընաւ : Բէջօն տեսաւ օր՝ էրխու դու են գալում ձօրի մջովը , մէ հայոց աղչիկ էլ փախցրած այ : Էկան տեսան օր՝ մէ մարդ ձօրի ափին քարի վրէն քնած այ . աշչիկը դրին յէրի (4) մէջը, քեամանը սարքեցին քցին Բուրղու ոտները : Ընքան ճչաց Բէջօն, Բուրղին չիմացաւ . կայնաւ վըր Բուրղու գօշին, յանկըջներից քաչեց, ճչաց . Բուրղին յիմացաւ, յէլաւ ասեց՝

(*) Արշակ անունը ժողովրդական աւանդութիւններում մեզ առաջին անգամ է պատահում . ենթագրել, թէ այստեղ պահպանւած լինի Արշակունեաց տոհմի օր եւ է մէկի յիշատակը՝ դժար թէ հիմնաւոր լինէր : Պատմողը ինքն չկարողացաւ բացատրել «երանել» բառը, որ նա երկու անգամ «երանալ» արտասանեց . «երանալ» ժողովրդի բերանում գեներալ = «ղօրապետ» է նշանակում : Կարծում եմ, թերեւս այս անւան հետ կապւած լինի յայտնի հայ գնդապետի՝ Արշակ Տէր-Ղուկասեանի՝ յիշատակն, որի գործունէութիւնը գլխաւորապէս երեւանեան նահանգում էր կեդրոնացած եւ որի անունը մինչեւ այժմս անմահ մնում է ժողովրդի մէջ : Նա այստեղ երեւի փոխարինում է մի այլ հնութեան հերոսի, որ իւր բոլոր հետաքրքրութիւնն կորցրած պիտի լինի ժողովրդի համար : Այսպէս եւ կերպարանափոխում դիւցազնական զրոյցներն : — (1) Այսպէս սովորաբար սկսում են եւ առաջ վիպական երգերն, ըստամենայնի, հեւ տեւելով արեւելեան զրոյցներին : — (2) Պարսից այս նշանաւոր հերոսը, շնորհիւ իւր ժողովրդականութեան, յիշուում է եւ մեր Դաւթի վարիանտներում, իբրեւ հերոսի հօրեղբայրը : — (3) Պահպան : — (4) Այր :

— Ի՞նչ ես ասում, Բէջօ, չես թողում քնեմ :

Ասաց՝ — Բո տունդ քանդուի, հըլը իրիչկա՛ :

Իրիչկեց որ՝ դեւեր քեաման կապած յիրանց մէջքերը ըտոր քաչոււմ ին . ձեռը քցեց քեամանից բռնեց, էրկու դեւն էլ քաչեց հանեց դայի (1) գլուխ, էրկուի գլուխն էլ ջարդեց : Յիջաւ Բէջօյի խետ, էկան աղչկան գըտան . աղչկան ասեցին՝

— Ձեր գեղը յու՞ր այ :

Ասեց՝ — Էս գըի (2) վրէն այ :

Ասեց՝ — Իեզի բը դեւեր յու՞ր ին տանում :

Ասեց՝ — Էկան ընծի իմ խօր անէն զոռով փախցրին :

Աղչիկն յընկաւ աղաքներ, առաւ ըտոնց էկաւ հօր տունը . նստան, յիրիկուն հաց բերեց հէրը, հաց կերան : Բուրդուն Բէջօյին ասեց՝

— Ազնաւուրներ (3), ես ի՞նչ տամ ձեզի :

Բուրդին ասեց՝

— Մենք բան չենք ուզում քեզնից . դեւատունի ճամբախը տու մեզի նշանց :

Յէլաւ էտ մարդն մէ մարդ քցեց ըտոնց յառէջը, տարաւ Դեւէ Փնդիպօլաղի (*) քաղաքը աւեց նշանց, յետ դարձաւ : Բուրդին Բէջօն էկան Դեւէ Փնդիպօլաղի օթեւանը : Յիրիկուն նստան, էնի յիրա մարդիկը կանչեց . հարցրեցին Բուրդուն թէ՛ — Յընչի ես էկէ :

Ասեց՝ — Էկեր եմ եօթ տարուայ խարաջը պէտք այ տաք :

Դեւէ Փնդիպօլաղը ասաց՝

— Ես քո խետ կոխ կանեմ, չեմ տայ :

Բուրդին ասեց՝

— Յառաւօտ յըլենք կըռենք :

Յառաւօտ Բուրդին յէլաւ մէյրանը (4), գնաց էկաւ . ընդոց տունը ձինն գետին քանդեց :

Թըտտամն ասաց՝

— Բուրդին կուի այ, գուրզը քեաման կապէք վըր ձիան թո էթայ :

Կապեցին, գնաց ձին . ձինն էկաւ խասաւ Բուրդուն . Բուրդին յէլաւ ձինը խեծաւ :

Դեւէ Փնդիպօլաղին մէ գեղեցիկ քուր ունէր . բերեց գրեց քէջո վի (5) մէջը, կայնըցրեց մէյրան, յինք խեծաւ ձին, էկաւ Բուրդու յաղաք, կուան մէյրանի մէջը : Բուրդու յաչքը առաւ էդ գեղեցիկ աղչկան . շիտեւաւ աղչկան իրիչկեց՝ Դեւէ Փնդիպօլաղը թուրը զարկեց Բուրդու թեւն ետարալու արեց . Բուրդին շիտեւաւ Դեւէ Փնդիպօլաղի վրէն, Դեւէ

(1) Ժայռ : — (2) Բարձրաւանդակ : — (3) Մեծաւորներ : — (4) Մէյրան (պարսկ.) առհասարակ նշանակում է հրապարակ . դիւցազնական գըրոյցներում իբրեւ կուլի ասպարեզ : — (5) Կառք : — (*) Գուցէ Յունաց «Պենտապօլիս» քաղաքն է այստեղ յիշուում :

Փնդկազույց փախաւ մտաւ մէջէն, Բուրղին ձինը քշեց յետեւ, խասաւ թուրը զարկեց զլիւրին, Դեւէ Փնդկազույցը փախաւ մտաւ ծառի բողը (1), վրէն կուրտաւ:

Ձինը Բուրղուն փախցրեց բերեց Ձէշնաղիբայ Ալէքսան թագաւորի յաղբրի վրեւից հանեց դուս: Ջուրը տեսաւ Բուրղին, յիջաւ, ձինը ըսեղ յորուկեց (2), յինքն էկաւ ջուրը խմելու: Ջուրը որ խմեց, ջուրը Բուրղուն տարաւ, խելքը գնաց, յընկաւ մէջ յաղբրին, յաղբրի ջուրը էլաւ յարուն:

Ալէքսան թագաւորն յիւրան մէքուր ունէր, անունը Սալէի Խուրէման, թագաւորն ասաց՝

— Գնա՛ մէջուր բէ խմեմ:

Սալէի Խուրէմանն էկաւ ջրի, իրելեկեց որ՝ ջուրը արուն այ գալու՛մ, էկաւ ասեց թագաւորին՝

— Թա՛գաւոր, արուն այ գալու՛մ ջուրը:

Ասեց՝ — Աւչիք (3) աւ այ զարկած, էկէ յընկեր այ յաղբրի ակը, էթանք հանինք:

Յէլան գնացին՝ թագաւոր Սալէի Խուրէման, գացին տեսան որ՝ մէմն ժարգմ յընկեր այ յաղբրի մէջ, ասաց Սալէի Խուրէմանին՝

— Գնա՛ իմ թուրը բե, ես ըստու վիզը կտրեմ:

Սալէի Խուրէմանն ասաց՝

— Թա՛գաւոր, էսի ափսոս մարդ այ, դու ստուր օյամիշ արա՛ (4), ես ստու եարէն սաղցնեմ, էսի ուրիշ թագաւորներ քեզանից խարջ ուզելուն ընտոց խեար կը կուրի:

Թագաւորը փանդըճար (5) աւեց, Բուրղին օյամիշ էկաւ, առան Բուրղուն, ձիանը, էկան տուն: Թագաւոր հարցրեց՝

— Դու ի՞նչ մարդ ես:

Ասեց՝ — Ես Տաղմուրադ Շահի թոսն եմ:

— Գո անունը ի՞նչ այ:

— Իմ անունը Բուրղի այ:

— Դու կմնա՞ս բոսե, ես քո եարէն կ'սաղցնեմ, Սալէի Խուրէման քուրս էլ կտամ քեզի:

— Ասեց՝ — Ես յօժար եմ, թա՛գաւոր:

Սալէի Խուրէմանի մասնիք աւեցին Բուրղուն, Բուրղին մնաց ըսեղ:

Բ.

Դեւէ Փնդկազույցին ունէր մէկ սիրող, յինք սէհրիբազ, անունը Մրջանէ Ջաղօ, սարերը սէհր էր անում 40 աղչկայ հեա: Դեւէ Փնդկազույցը միան յընկաւ, յէլաւ աղչկներ վերցրեց քի՛

(1) Ծեղքը: — (2) Բխովեց: — (3) Որտորդներ: — (4) Ուշքի բեր: — (5) Դեղթափ:

— Ես էթում եմ իմ սիրողի կուշտ :

Էկաւ Դեւէ ֆնդիպօլադի կուշտ տեսաւ որ՝ Դեւէ ֆնդիպօլադ տուն
չի հարցրեց՝

— Դեւէ ֆնդիպօլադ յու՞ր այ :

Ասեցին՝ — Տաղմուրադ Շահի թոռն էկաւ հետը կուաւ, լարեց տա-
րաւ, չգիտցանք ինչ արեց :

Յէլաւ ոամը քցեց, տեսաւ որ՝ Դեւէ ֆնդիպօլադ մէջի մէջ ծառի
բողն այ : Աէհրի ձիանքը խեծան դացին Դեւէ ֆնդիպօլադին խանին,
բերեցին ուր օթեւան : Նստաւ Մրջանէ Զաղօն, ոամը քցեց, ասաց՝

— Տեսնամ էն ի՞նչ թաւուր մարդ այ, որ քեզանից դոչադ այ :

Ռամը քցեց որ՝ Չէշնապիրայ Ալէքսան թագաւորի քաղաքն այ :
յէլաւ սէհրի ձիանքը խեծաւ, գնաց զիշերւայ մէ վախաը դուռը ձեծեց,
դուռը բացեցին, մտաւ ներս : Բուրդին ասեց՝

— Դու ո՞րն ես :

Ասեց՝ — Ես Մրջանէ Զաղօն եմ :

— Յընչի՞ր հս էկի :

— Էկեր եմ քեզ տեսութուն, դու ի՞նչ թաւուր մարդ ես :

— Բարի ես էկի :

Մրջանէ Զաղօն ասեց՝

— Չուր յէսօր ես Դեւէ ֆնդիպօլադի սիրողն իմ, ըստով դէն ես
քեզի սիրող կըլնեմ :

Ասաց՝ — Իմ թեւը եարալու այ, ընձի ժամանակ չունեմ :

Ասաց՝ — Էդ ի՞նչ մատանիք այ քո մատը :

— Սալի խուրէմանի մատանիքն այ :

— Ըստով դէն Սալի խուրէմանին չես թողէ քո բոլոր դայ, ես
քեզի մէկ ամիս մոհուլ (1) աւեցի, էթում եմ սարերը, ամսով յետ կ'գամ,
ես քունն եմ, դու իմն ես :

Յէլաւ ժառնիքը խանեց աւեց Սալի խուրէմանին . Մրջանէ Զա-
ղօն սէհրի ձիանքը խեծաւ յէլաւ սարեր : Սալի խուրէման էկաւ էլի մատա-
նիք աւեց Բուրդուն, թեւի հարէն սաղցրեց, մտան մէ տեղի մէջ, քնան :

Ամիսը օր թըմաւ, Մրջանէ Զաղօն աղչկիների հետ սէհրի ձիանք
խեծան, կէսաւուրն էկան հասան . էկան տեսան օր՝ Բուրդին Սալի
խուրէմանն մէկ տեղի մէջ քնած են : Մրջանէ Զաղօն ասեց՝

— Բը դու ասում իր՝ ես Սալի խուրէմանին էլ չեմ տունէ, դու
ընձի խափու՞մ իր :

Աէհր արեց (2), զալամը բէհուչ (3) զարկեց, Բուրդին բէհուչ էլաւ .
քցեց վըր սէհրի ձիանքին, տարաւ Դեւէ ֆնդիպօլադի դիւանի մէջը :
Դեւէ ֆնդիպօլադին ասաց՝

(1) Ժամանակ : — (2) Կախարդեց : — (3) Ուշաթափ (անելու նը-
պատակաւ) :

— Դուչմանդ էսայ բռներ հմ բերեր հմ :
Դեւ է Փնդիպօլազը յիր մարդիկը ժողեց, ասեց՝
— Յարէք ասնանք ի՞նչ էք ասում :

Ասեցին՝ — Թա՛ գաւոր, էս մէկն որ սըպանինք, էլ չկա՞յ Տաղմու-
բաղ Շահին փահլեւան, գուգան մեզի կը ջնջեն :

Մըջանէ Ջազօյին ասեց՝

— Ես ըստուր չեմ սըպանէ, ինչդ բերեր ես, էլ էնմալ տար :

Մըջանէ Ջազօն վերցրեց զրեց վըր սէհրի ձիանքին, տարաւ Սալ-
ւի Խուրէմանի օթախը զրեց, օյամիշ արաց, Սալւի Խուրէմանին կան-
չեց, ասեց՝

— Էսայ դու, էս էլ քո նշանած :

Յինքը խոսվաւ գնաց սարեր :

Գ .

Ալւանուզմագ թագաւորը յինք ուժով թագաւոր էր, յիմացաւ որ
Ալէքսան թագաւորին մէկ սիրուէն քուր ունի, դաւազները ողորկեց Ա-
լէքսան թագաւորի մօտը, ասեց՝

— Սալւի Խուրէմանին պէտք այ տաս ընծի :

Սալւի Խուրէմանն լսաց, էկաւ Բուրզուէն ասաց՝

— Իմ աղբէրս մէ բէքախա մարդ այ, ընծի տալումայ Ալւանուզ-
մագ թագաւորին : Յառաւօտն պէտքայ էթան դաւազները, դու գնա ճա-
նապարհն յառըջները կարա՛, ընդոց ձեռի թուղթն առ ճղա՛, մէկը
սպանա՛, մէկը թո էթայ ջուար տանայ :

Յառաւօտ Բուրզին էլաւ տեսաւ որ դաւազներ էթում են, յընկաւ
յետեւներից խոտաւ, դաւաղի մէկը սըպանեց, թուղթը ձեռներից առա-
ճղեց, յինք մէկ թուղթ դրեց, ասեց՝ «Ինչքան որ դուաթդ կաղթայ,
զօշուէն բե» :

Ղաւազը գնաց հասաւ Ալւանուզմագ թագաւորին : Թուղթն առաւ
կարդաց, զօշուէն բիրատի (1) ժողեց էկաւ Ալէքսան թագաւորի սինու-
ռի բոլորը բիրատի փաթթեց :

Ալէքսան թագաւորը յէլաւ որ՝ զօշուէն կկեր այ, էկաւ Բուրզուէն
ջուար (2) տեց, ասեց՝

— Բու՛րզի, էս զօշուէնը դո՞ւ ես բերե :

Բուրզին ասաց՝

— Ես բերեր հմ, ես էլ կջարդեմ :

Բուրզին յէլաւ ձին խեծաւ, տեց էդ զօշուէնի մէջը, կէսը ջար-
դեց, կէսը փախաւ : Գողտուկ զիր գրեց Ալւանուզմագ թագաւորը Ալէք-
սան թագաւորին, ասաց՝

(1) Բոլորը : — (2) Ջուարք (պարսկ.) = պատասխան : Հայերն երբեմն
դործ են անում շուշ նշանակութեամբ :

— Բուրդին որ կայ՝ ջուր այ, կէթայ, մենք որ կանք՝ աւազ ենք, կմնանք, արի ըսու գլխը մէ օղիաթ խանենք :

Բերեցին գիշերը Բուրդուն մէյդանի մէջը մէ քառսուն քեազանոց խոր փորեցին, քառսուն դեազ լէնքը, քառսուն դեազ յէրկէնքը՝ խորի վրէն ծածկեցին :

Առաւօտ Ալեանուզմազ թաղաւորի էն միւս ղօշունը էկաւ կայնաւ մէյդան. Ալէքսան թաղաւորը ջուր բերեց Բուրդուն, ասաց՝

— Էլի ղօշուն այ էկէ :

Բուրդին յէլաւ ձին խեծաւ, գնաց մէյդանի գլոխ, ձինը չէր էթում. զանգուն որ զարկեց ձիան, ձին յիրան թալեց, յառաջի ոտները հասաւ էն տեղի դարալը, փրծաւ ձինն, յընկաւ մըջ խորին (*). ձինը սատկաւ, Բուրդուն բռնեցին, թեւերը կապեցին, տեղին եօթ հատ գելի, տարան ծովի կղզին, մէ քարէ խոր կար, քցեցին էն քարէ խորի մէջ, մէ ջաղցի քար էլ դրեցին բերան, եօթ գել էլ կայնան դարաւուլ :

Էկան որ Սալէի կուրէմանին տանին. Սալէի կուրէմանն ասաց՝

— Ես աղու (1) կը խմեմ, չեմ գայ չուր քառսուն օր :

Դ.

Ռըստամ գիշերը քնաւ, տեսաւ որ՝ Բուրդին յընկեր այ մէ ծովի մէջ, ձկներն ուզում են Բուրդուն կըլցնեն (2) : Յէլաւ յառաւօտը լաւացաւ, առաւ աղազական Բէջօյ, էկաւ շուռ դալու (3) : Էկաւ Դեւէ Ղօփի կուշտը, հարցրեց ասաց՝

— Դեւէ Ղօփ, իմ աղէս կուրսեք այ. որ տեղն ասես, քեզի մէ խազնայ կտամ :

Դեւէ Ղօփն ասեց՝

— Խազնայ մի տայ, դու յորդըւա՝ որ էլ նարայ (4) չքաշես, ես էթամ քո աղէն բերեմ :

Ռըստամը յորդըւաց՝ որ էլ նարայ չքաշի, քանի սաղ այ. եօթ հատ դարանոց քար Դեւը դրեց մըջ մէ ջալի, կապեց քամակ, մէկ հատ պարսետ թալեց թեւ, Ռըստամին ասաց՝

— Գո աղէն Սեւ ծովի կղզին այ, եօթ մարդ քո աղին զարաւուլ այ. ես էթում եմ. թէ իմ եօթ պարսետի ձէնն էլ լսացիր՝ ես էն եօթ դեւին էլ կը սըպանեմ, կառնեմ քո աղէն գուգամ :

Դեւէ Ղօփ յընկաւ ծովի երես գնաց : Գնաց, էն եօթ դեւն էլ էկան վըր Դեւէ Ղօփին. եօթը պարսետից քարով եօթն էլ սըպանեց, գնաց ջաղցի քարը վերցրեց դրեց դէն, ձէն տեղ Բուրդուն, ասաց՝

(*) Այս միջադէպը (հօրի մէջ ընկնելը), սաստիկ տարածուած լինելով Պարսից աւանդութիւններում, սոցա ազդեցութեան տակ ընտելացել է եւ Ռուսաց (Իլիայ Մուրոմեց) եւ Հայոց (Դաւիթ) պիւցազնական վէպերին : (Տե՛ս մեր Առաջաբանը) : — (1) Թոյն : — (2) Կուլ տան : — (3) Պարեւու : — (4) Նարայ (պարսկ.) = ձի :

— Բո՛ւրզի, սա՞ղ ես :

Ասաց՝ — Սաղ եմ :

Ասաց՝ — Ես էկեր եմ քեզի խանեմ :

Ասաց՝ — Դէ կախա՛ գայ շրիար :

Շրիար կախեց, գնաց խորի մէջը . Բուրզին շրիար կապեց յոր մէջքը . մէ թեւով քաշում էր Դեւէ Դօփը, քանի թեւի դուամթ (1) կար , բանձբցնում էր, մէկէլ թեւը չկէր, որ փոխէր, էլի թողում էր յընկնում էր տեղը :

Բուրզին ասեց՝

— Տունդ աւիրի, ընձի սրպանիր :

Ասեց՝ — Ես ինչ անեմ , ես մէ թեւանի եմ :

Ասեց՝ — Ըտեղբանք փէտ կա՞յ :

Ասեց՝ — Կայ :

Ասեց՝ — Մէ փէտ դիր վըր խորի բերնին , շրաի ճոթն (2) թող գայ ընձի :

Շրիաի ճոթը թողեց գնաց Բուրզուն . Բուրզին շրաի ճոթից բռնեց, Դեւ մէ շրաի ճոթից քաշեց, Բուրզին մէկէլ, քաշեց հանեց դուս . Բուրզուն շիկեց, բերեց ծովից խանեց դուս : Բերեց տեղ Ռըստամին, ասեց՝ — Էսայ քո աշէն :

Ռըստամը Դեւից շատ շնորհակալ էղաւ . Ռըստամը թողեց էկաւ յիրա տունը, Բուրզին յէլաւ գնաց Չէշնագիր Ալէքսան թագաւորի քաղաք, գնաց Սալւի Խուրէմանի մօտը . Սալւի Խուրէմանը լացաւ, Բուրզուն ասեց՝

— Քառսուն օր մոնլաթ եմ առէ, եսեաունը զացէ, մացեր այ տաւ օր : Բուրզին ասեց՝

— Իբեք աւուր մէջ էրկու թագաւորն էլ կը ջնջեմ , ես կը մընամ , դու :

Յէլաւ գնաց Ալւանուզմագ թագաւորի երկիրը աւիրեց, էկաւ Ալէքսան թագաւորին սրպանեց , աղին դրեց թագաւոր : Գնաց դեւսաունի եօթ տարուայ խարաջը ժողեց առաւ էկաւ, Սալւի Խուրէմանին վէ կալեց առաւ էկաւ Ռըստամէ Զալի քաղաք : Ռըստամն եօթ օր եօթ գիշեր Բուրզու խարսնիս արաց, խասցրեց յիրան մուրաղին (*):

(1) Դուար (արար.) = ոյթ : — (2) Մայրը : — (*) Այս վարիանսարը , հնայիով իւր սղութեան եւ մի քանի պակաս տեղերի միւս երկու վարիանաների հետ համեմատելիս, այժուամենայնիւ իւր հիմնադրմաներով նոցա համապատասխան է : Թղրուրէ Շէրանի բացալայտութիւնը այստեղ, կարծես, ապացուցանում է, որ այս գրոյցը բոլորովին առանձինն է եւ միայն Գրգերի մէջ նա ենթարկուել է արհեստական ձուլման :

Ղ ա ր ը Ղ ա հ ր ա մ ա ն ւ :

Ա .

Դեւտտունը մասլահաթ արին, ասեցին՝

— Գնացէք Տաղմուրազ Շահի ազգից մէք ժողովայ ճիժ զողացէք բերէք , պախենք ջողջընենք , յիրանց խետ կըռւըցնենք , որ յիրանց յաղթենք :

Էկան էրկու դեւ Ռըստամի բաղի մէջը տափան : Ռըստամի տղէն Ղ ա թ ը Ղ ա հ ր ա մ ա ն մէկ տարեկան էր . տղի պահապանն տարեր էր բաղն , դրեր էր ծառի տակը , յինք բաղի մէջ ման էր դալուս : Դեււերը զողացան , առան փախան , տարան դեւտտուն (*) :

Մինչի ութը տարի պախին դեւտտունի մէջ : Ութը տարին որ թըմաւ , յէլնում էր գեղի մէջ դեւերի աղէքի խետ խաղում էր , որի որ ձեռ տալում էր՝ թեւն էր կտորում , գլխին ձեռ տալում էր՝ յանկաջն էր խանում : Դեւերը մասլահաթ արին , էրկու դեւ խանեցին քի՝ տաբէ՛ք քեաւչան : Չորս տարի քեաւչանը պախեցին : Էլաւ տասերկու տարեկան : Մէ օր էրկու դեւի խետ նստան վըր մէ յաղբրի խաց ին ուտում . դեւը կզաւ ջուր խմեց , Ղ ա թ ը Ղ ա հ ր ա մ ա ն էլ կզաւ ջուր խմեց , իրիշկեց որ՝ իր քիափաթ (1) դեւին մէկ չի . դեւին ասեց՝

— Յընչի ես դու մէկ չենք :

Ասեց՝ — Ես ինչ գինամ :

Ասեց՝ — Սաղն ասա՛ , քեղի կը սըպանեմ :

Էն մէ դեւը սաղը չասեց , ընդուր սըպանեց . էն մէ դեւին բոնեց ասեց՝

— Սաղն ասա՛ , քեղ էլ կը սըպանեմ :

Ասեց՝ — Դու Տաղմուրազ Շահի ազգից ես :

Ասեց՝ — Դէ յէլի ընձի տա՛ր :

Դեւը խափեց Ղ ա թ ը Ղ ա հ ր ա մ ա ն ին , բերեց թողեց մէչէն , յինք վըրէն կուրսաւ . Ղ ա թ ը Ղ ա հ ր ա մ ա ն մնաց մէչի մէջ շուռ դալով . էկաւ իրեք խատ ծառ կապեց յիրար , յէլաւ վըրէն , գիշեր պարկում էր քնում էր . ուտելիքն ինչ էր՝ վերու օխչար էր . շօրերը յըմն կըտոտաւ , վերու փոստերը կնազում էր յիրա ջանը , յէլեր էր մէ ջանաւարի հաշի :

(1) Երես : — (*) Արքայազն մանկանց առեւանդումը գիւերից , ինչպէս երեւում է , բաւական տարածուած նիւթ էր դեռ հին Հայաստանում . Մովսէս Սորենացին առաջ է բերում մի քանի գրոյցներ Արտաւազդի (Արտաշեսի որդու) մասին , ի թիւս որոց եւ հետեւեալն՝ «Ի ծնանելն զսա (Արտաւազդ) զիպեալ պատահարաց իմն , զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աշղահակայ . . . եւ զայս նոյն երգելչքն յառասպելին ասեն այսպէս . եթէ վիշապագունք զողացան զմանուկն Արտաւազդ , եւ դեւ փոխանակ եղին » . (Սոր , Գիրք Բ , Գլ . ԿԱ) :

Գրչերը դնած էր վըր իր քեաթիչին . մէ քեարքեագան էկաւ, որ էդուր քեաթիչից յիջըցնէր սըպանէր . մէկ փէտ օլըրեր էր, արեր էր յիրան քեաման . քցեց քեարքեագանի վիզը . քեարքեագանը ասեց՝

— Ես էլայ քեզի ձի, ընձի մի՛ խեղդա :

Քեարքեագանը խեծնում էր էթում էր աւղուշ : Մէ օր կրակն յընցեր էր . տեսաւ օր զատ տեղից չազըր են էրեւում . քեարքեագանը խեծաւ դնաց ըտոնց բարեւ տւեց , ըտոնք չառան , չխասկըցան, խառւան յիրար : Ղաթըլ Ղահրաման գիտցաւ՝ պէտք այ յիրան զարկեն . մէ ծառ քաշեց քօքից խանեց, առաւ յընկաւ ըտոնց մէջը, ըտոնց կէսը ջարդեց, կէսը փախան . էկան ջուար բերին Ռըստամէ Զալին, ասեցին՝

— Մէկ էսպէս ջանաւար մարդ մէ ջանաւար էլ խեծէր էր, էկաւ մեր ղօշունի մէջ ղըլւըլցրեց , մենք չ'խասկցանք . ծառը քաշեց մեզի ջարդեց :

Ռըստամին մէ դեւ կար, անունը Դեւէ Սարխար . ղուլուղ (1) էր անում Ռըստամին . ասաց՝

— Էնի դեւ լիզու ձեզի բարեւ այ տէ :

Ռըստամն ասաց Դեւէ Սարխարին՝

— Յառաւօտ յէլի ղօշունի հետ դնա՛ :

Յառաւօտ յէլան ղօշունը , Դեւէ Սարխարն էլ խետը , գացին : Դացին էն տեղը էլի չազրնեը դրեցին նստան : Ղաթըլ Ղահրամանը տեսաւ որ՝ էլի մուխ այ յէլնում էն տեղից . խեծաւ քեարքեագան, ծառը քաշեց էկաւ . էկաւ բարեւ տւեց դեւի լիզու . Դեւէ Սարխարն ըտու բարեւն առաւ :

Ասեց՝ — Ես յէրէկ էկայ ըտոնց բարեւ տւի, ըստոնք իմ բարեւը չառան, ուզում ին ընձի զարկին, ես էլ ընդոնց զարկի :

Ասեց՝ — Դու ի՞նչ մարդ ես :

Ասեց՝ — Ես Տաղմուրադ Շահի ազգից եմ :

Ասեց՝ — Քո անունը ի՞նչ այ :

Ասեց՝ — Իմ անունը Ղաթըլ Ղահրաման այ :

— Արա յընչի՞ ես էկե ըստե :

— Դեւերն ընձի քոսիայ վախտ գողցած բերած այ :

— Դու Ռըստամի աղէն ես . էրէկւայ քո ջարդածը ձեր ղօշունն այ :

Ղաթըլ Ղահրամանը լացաւ . առան Ղաթըլ Ղահրամանին, զարձան էկան Ռըստամէ Զալի քաղաքը : Տեսաւ որ՝ քաղքի մէ կանը (2) աների վրէն սեւ այ քաշած . Դեւէ Սարխարին ասաց՝

— Էս յընչի մէ կանը սեւ այ քաշած :

Ասեց՝ — Քո յէրէկւայ սըպանած մարդիկն են :

Լացաւ Ղաթըլ Ղահրաման, ասաց՝

(1) Ծառայու թիւն : — (2) Կողմ :

— Իմ խէրը շատ զօլայ (1) մարդ այ . յէրէկից յէսօր յընչի ընդոց սեւը չէ վերցնում այ :

Տղէն բերեցին . Ռըստամը տեսաւ , ուրախացաւ վըր տղին , շօրերը փոխարկեց տղի . էրկու մարդ բերեց , տղէն աւեց էն էրկու մարդին քի՛ իմ տղին հայերէն լիզուեն կը սարւացնէք :

էրկու տարւայ մէջը մարգիկն Ղաթըլ Ղահրամանին հայերէն լիզուեն սարւացրին :

Բ .

Ղաթըլ Ղահրաման յըլնում էր ման էր գալում քաղաքի մէջ . տեսնում էր , որ յերանց ազգից Սեւ Սարի ճամբսի վըէն , սեւեր քաշած վըր գըլխին , նստած լալում են . գնաց ըզոնց կուշտը , ասաց՝

— Յընչի՞ էք լաց ըլնում :

Սսեցին՝ — Սկի :

Սսաց՝ — Սաղն (2) ասէք ընծի . թէ որ չէք ասում , ես իմ քեարքեհազանը կը խեծնեմ կէթամ :

Մէրը վերցրեց ասեց՝

— Ղաթըլ Ղահրաման , մեր իրեք տղէն գնացած են էս ճամբսով էլ չէկած :

Սսաց՝ — Գանի՞ տարի այ :

Սսաց՝ — Էս էրկու տարի :

Յառաւօտ յէլաւ Ղաթըլ Ղահրաման , քեարքեհազան խեծաւ , աւեց վըր էդ ճամբսին գնաց : Շատը քիչ գնաց , Աստուած գինայ . տեսաւ որ քարէ բուք այ էս սարի վըէն . քեարքեհազանը էլ չը գնաց , յինք քեարքեհազանը թողեց փխաղայ (3) գնաց . աւեց էդ սարը յէլաւ . տեսաւ որ՝ մէ սէհրի չարխ այ բանում ըստեղ . յիրան վերցրեց քցեց վըր էդ չարխին , չկարցաւ գաթթէր չարխին . չարխն ըտուր վե կալեց քցեց . էկաւ յընկաւ ծովի զրաղը , շօրերը բիրատի բրդեց , կաշիք յերեսից թեւերից պոկեց քցեց , յինքը մեռածի պէս յընկաւ ըստեղ : էրազին էկաւ հրեշտակը , ասեց՝

— Ղաթըլ Ղահրաման , յառաւօտ գըլնես քէչայ կը խազնես , կէթաս աջ կողմի գեխէն քեղի կը քցես վըր չարխին , չարխի միւր կը բռնես քաշես , էնի կը կոտրի . որ կոտրուաւ , արեւ կառնի : Կիջնես կէթաս Մուղաղամ քաղաքը , իրեք խաս յուրի (4) , յիրանք սէհրիբազ , քաղաք բիրատի դարձրած քար . քո աղբրտիք , քո խօրօղբօր աղէրքը՝ ընդոց էլ այ դարձրած քար . յիրանք ճամբի վըէն իրեք քուրբով մէ օթաղի մէջ են : կը տափես (5) օթաղի դրաղ ճարի (6) գէր . որ գըլնեն

(1) Տղէտ : — (2) Չճամբիտ : — (3) Ոտով : — (4) Յաւերթահարս : — (5) Թագնուխս : — (6) Դռան պատ :

դուս, կը բռնես: Ընդոց վիզը կը կտրես, արոււնը կը թափես մըջ մէ փոս քարի: Որ իրեքն էլ մորթեցիր, էն արոււնը էն քարերին որ քսեցիր՝ կը սաղնան:

Ղաթըլ Ղահրամանը յէլաւ յառաւօտ, կանչեց Աստուած, քէչէն խազաւ, աւեց էդ սարի գլխը, յէլաւ դնաց չարխի մօտը, յընցաւ աջ եանէ, կանչեց Աստուած, չարխի միւր բռնեց, չարխը քաշեց՝ կոտրաւ. արեւն էլ յէլաւ, քամին էլ կըտրաւ: Յիջաւ դնաց Մուղաղամ քաղաքը. դնաց որ՝ բիրատի քար այ դարձած: Ճամխի վըէն մէ օթաղի բուխէր. կից մուխ այ յըլնում.՝ դնաց ընդու ճարի գէմը տափաւ. տեսաւ որ՝ նեքսեւ խօսում են. էն մէկն ասաւ՝

— Աղչի, յէլէք դուս, արեւն առերայ, տեսէք՝ էն անիրաւ Տաղմուրադ Շահի ազգից էկան էլի չարխը կոտրե՞ն:

Մէ աղչիկը յէլաւ դուս. Ղաթըլ Ղահրաման ձեռ քցեց ծամերից բռնեց, տարաւ գոռի (1) վըէն վիզը կտրեց:

Ասեց՝ — Աղչի, էն մէ աղչիկն դնաց չէկաւ, մէ դու յէլի տես:

էն մէկն էլ յէլաւ, Ղաթըլ Ղահրաման ընդու էլ ծամերից բռնեց, ընդու էլ վիզը կտրեց, արոււնը էլի բռնեց մըջ էն գոռին:

Մնաց ջոջ քուրը. յիրան յիրան ասաց՝

— Էս աղչիկներ էթում են, ի՞նչ այ պատահում չեն գալում:

Թինքն էլ յէլաւ դուս. Ղաթըլ Ղահրաման ձեռ թալեց յիրան էլ բռնեց:

Ասաց՝ — Իզի՛ թ, ընձի թող, ես քո աղբրաանք կը սաղցնեմ:

Ղաթըլ Ղահրաման ասեց՝

— Ինչո՞վ կը սաղցնես:

Ասեց՝ — Էդ աղչիկների արընով:

Ասեց՝ — Քո արոււնը քանց ընդոնցից լաւ դեղ այ:

Ըդու վիզն էլ կտրեց, արոււնը վե կալեց էդ քարերին քսեց. վեր որ քսեց՝ Աստու հրամանով սաղացան, բիրատի էն Մուղաղամ քաղաքի մարդին սաղացրեց: Վե կալեց յիր աղբրաանքը, յիրա խօրօղբօր տղէրքը Աստու փառք տալով բերեց յիրանց քաղաքը: Տեսան, ուրախացան:

(1) Գուս՝ փոսացրած քար, որ առհասարակ դնում են ջրի տակ:

Մ ու ր ա ղ Մ խ ի թ ա ր և ա ն՝ Ապարանի Չամբրու գի ղի լնա-
կիչ՝ 48 տարեկան միջակ հասակով, երկար մազերով աղամարդ է՝ չ'նա-
յելով տարիքին, նիհար կազմուածքը, ներս ընկած աչքերն եւ փոսա-
ցած այակերն ծերունու տեսք են տալիս նորան: Չայնը մեղմ է, պատ-
մելը դանդաղ՝ շատ անգամ չիթթում է եւ դուարանում բռռերը մի-
մեանց հետ կապել: Բոլոր իւր գիացած հեքեաթները նա սովորել է իւր
հօրից, Մխիթարից, որ իւր ժամանակ գաղթած էր Ալաշկերտի Յօնջա-
լու հայաբնակ գիւղից: Մխիթարը եղել է համբաւաւոր հեքեաթ ասող
իւր հայրենիքում: որդին ինքն խոստովանում է, որ նորա գիտցածի մի-
այն ամենափոքր մասն է յիշում: Մուքաղը (որպէս եւ նորա հայրն է
եղել) հողագործ է արհեստով:

Բացի Բուրգէի եւ Ռուստամի զրոյցներից նա գիտէ նմանապէս
Դաւթի եւ Մհերի «նաղըլներն»:

Ռ Ը Ս Տ Ա Մ Ի Չ Ա Լ

Ռըստամի Չալը էգաւ տասնըհինգ տարեկան: Մէկ ձի իրօն համար
պատրաստեց, իրան թուր վրէն կապեց, գնաց աւզուչ էնելու: Մէկ ջէյ-
րան էկաւ սաստ. ձին աւեց ջէյրանի յետեւը, լարեց ջէյրանը, էնքան
լարեց, օր իրան հողից դուս էկաւ: Արեւ մտաւ, ջէյրան վրէն կոխաւ.
ձին քաշեց, քնաց մէկ ծառի տակը կապեց, նստաւ մինչեւ լուս:

Լուսն օր բացաւ, տեսաւ օր մէկ քեռչք-ու-սարայ (1) կէրեայ.
ձին հեծաւ, քչեց գնաց քեռչք-ու-սարի գուռը կայնաւ. տեսաւ օր, գուռ
փակած էր. մէկ մենծ խըֆիլ (2) մի կար զարկած դասն վրէն. թուրը
քաշեց աւեց խըֆիլին, խըֆիլը կըտոնց, գուռը բացեց, ձին քաշեց,
ներս մտաւ: Տեսաւ օր՝ մէկ խաս բախչէ (3) մի կայ քեռչքուսարի յա-
ռէջը. մէկ մարմար հաւուզ (4) կար էգ խաս բաղչի մէջ. ձին ծառը կա-
պեց, գնաց հաւուզի վրէն լւացաւ, իրան մէկ ձօթ (5) հաց կերաւ,
խարութ քաշեց վրէն, չինարի տակը քնաւ:

Մենք խարար ո՞րտեղից տանք՝
Գեռչքուսարի միջէն տանք:

Գեռչքուսարի մէջը մէկ աղչիկ կար. աղչի՛լը գլուխ վանջաբից (6)
դուս քցեց, տեսաւ օր՝ մէկ ձիաւոր եկեր է բաղչի մէջը յիջեր է, ձինը
ծառն է կապէ, յինքն էլ չինարի ծառի տակը քնէ: Չէն աւեց, ըսաւ՝

— Դու ո՞վ իս:
Չէն չ'աւեց: Ռըստամի Չալ յիմցաւ (7), աղչիկն ըսաւ՝

- Դու ի՞նչ մարդ ես:
- Ես Սասունցի իմ:
- Յէլի հեծի քու ձին, գնա՛:
- Ընչի՞ համար:

(1) Արքունիք: — (2) Կողպէք: — (3) Ճոխ պարտէզ (պարսկ.):
— (4) Շաարւան: — (5) Կտոր: — (6) Լուսամուտ (պարսկ.): — (7) Արթնաւ:

— Ափսոսս ես, տղա՛յ, գնա՛ : էսի կարմիր Դեւի քեռչքուսարէն է . մկայ կարմիր Դեւ կ'գայ քու մենծ կտորը մէկ լիտը կշինէ :

Ըսաւ — Ա՛ղչի, մէկ ճոթ հաց տուր ընծի, նոր էգպէս բան ըսէ ընծի . էստեղ գալացողը կարմիր Դեւից չի վախենայ :

Աղչիլը էնտեղից յիջաւ . էկաւ տղի կուշտը, տղին վե կալեց տաւալաւ . գնացին նստան բալկոնը (1), աղչիկը տղին հաց բերեց : Հաց կերան պրծան, էնպէս էղաւ օր : աղչկայ սիրտը ինչպէս ճղեա, տղէն մէջը գնեա :

Ըսաւ — Տղա՛յ, քեղի ափսոս կիգամ (2) . վե կաց գնա՛ , կարմիր Դեւ չիգայ քեղի ըստեղ տեսնի :

Ըսաւ — Ա՛ղչի, քու անուն ի՞նչ է :

Ըսաւ — Իմ անուն Գիւլ-Փարի է (3) :

Ըսաւ — Գիւլ-Փարի ջա՛ն, ըստեղ գալացող կարմիր Դեւից չի վախանայ, արի՛ նստինք խօսանք :

Նստան թեւ թեւի թալին : կարմիր Դեւը կայնաւ սարի գլուխը , գուրբին (4) դրեց աչիցը, տեսաւ օր՝ իրան դարգա՛յ (5) բաց էր, մի ձի կայ ուր (6) բաղչի մէջը, տղի մէկն էլ աղչկայ հետ բալկոնն էր նստուկ : Դեւը էնտեղ հերստաւ . գոռգոռալէն ճամբախ յընկաւ, էկաւ քեռչքուսարին մօտեցաւ : Ռըստամէ Զալ բալկոնից յիջաւ էկաւ իրան ձիու կուշտը, ձիան խողնները պնդեց, ձին խեծաւ, Դեւի հետ կռիւ էրեց :

էնքան կուան օր արեւ մէր մտաւ . Դեւն ըսաւ՝ — Ա՛ղ բէր, բո՛ւ է (7) : Ռըստամի Զալ ձիուց յիջաւ, ձին տարաւ կապեց, էկան նստան, իրարու հետ հաց կերան, էն ջոկ օթախ գնաց քնաւ, էն ջոկ օթախ :

Մնաց մինչեւ յառաւօտ . յառաւօտ նստան յիրարու հետ հաց կերան : Դեւ հարցուց թէ՛

— Դու անուն ի՞նչ է :

— Ռըստամի Զալ է :

— Աշխրփի մէջ էսպէս զոչաղ հողածին ես չեմ տեսէ : Յէլի կռիւ էնինք :

Յէլան կռիւ էրեցին . էնքան կուան օր՝ օրը ճաշ դարձաւ . Դեւն ըսաւ՝

— Ա՛ղբէր, բաւական է, արի գիւլաշ կպնինք :

էկան գիւլաշ կպան . շատ իրար տարան բերին . Ռըստամի Զալի հելսը բռնեց , զսլթուղ (8) քաշեց Դեւի ու տւեց գետին, Դեւի գլխը կտռեց :

Աղչիին էկաւ Զալի կուշտը, ըսաւ՝

(1) Պատշգամբ : — (2) Խղճալ : — (3) Գիւլ = մոյգ կարմիր . փարի կամ փերի = յաւէրժահարս : — (4) Հեռագրեակ : — (5) Դուռ : — (6) Իւր : — (7) Բաւական է : — (8) Թեւի տակ :

— Տղա՛յ , յարի էրթանք զունեալըզի (1) մալն (2) ու խաղինէն
էստեղ լցեր է . ուտինք, խմինք, քէֆ էնինք :

Ըսաւ — Չէ՛ , ա՛ղչի, քեզի պտի տանիմ :

Իերեցին Դեւի ձին, լաւ ապրանքներ բարձան, աղչկան թարքը քա-
չեց, էկա . Սասուն :

Ներկայ հասածս ներկայացնում է արեւելեան հեքեաթների ամե-
նասովորական միջադէպերից մէկն եւ ոչ մի նմանութիւն չունի իւր
պարսիկ բնագրի հետ . Ռուստամի կռիւն «Սպիտակ» Դեւի հետ եւ Քէյ
Քատտի գերութիւնից ազատելն կազմում է «Արքայից Գրքի» ամենազե-
ղեցիկ էջերից մէկն : Հետաքրքիրն այն է, որ այստեղ Ռուստամ միան-
գամայն հայացել է, սերելով իրան Սասունից :

Բուրզէի զրոյցն , որ պատմեց նոյն Մուրազն , զլեթէ ոչնչով չի
զանազանւում Բարսեղ Յարութիւնեանցի պատմածից . տարբերութիւնը
միայն յատուկ անուններունն է . օրինակ՝ նոյն իսկ սկզբում՝

Աղչիկը պսակեցին Ռըստամի Չալի վրէն . մէկ տարի թըմմաւ՝ չորս
տղայ էղաւ .

Մեծ աղի անուն՝ Ֆախիէ Ֆահրամազ,

Ըստոր պսակի անուն՝ Շահ Թէրուբ .

Ըստոր պսակի անուն՝ Ղորէ Եկզաստ,

Ըստոր պսակի անուն՝ Բուրզէի :

(1) (Արաբ.) Աշխարհի : — (2) (Արաբ.) Ինչք :

ՌՈՒՍՏԱՄ

Իրբեւ նմոյշ այստեղ առաջ եմ բերում Ռուստամի ֆրոյերեն վարի-
անաներից մէկն, որ ինձ պատմել է եզրիցի Փիւր (վարդապետ) Կակօն
Սուրմալի գաւառի Քարվանսարայ գիւղում: Փիւր Կակօն մօտ 70 տարե-
կան ծերունի է, իրան սերում է «մարգարէի» ցեղից, գիտէ լաւ հայե-
րէն, ինչպէս եւ նոյն գիւղի բոլոր եզրիները:

Ա.

Ռուստամ՝ Զալի տղէն այ,

Զալ՝ Դալի տղէն այ,

Ֆարամբըզ՝ Ռուստամի տղէն այ:

Ընէ օր Զալ կանչեց Ռուստամին, ասեց՝ թո՛ղ դայ. Ռուստամ էրէ-
կայ էր, էկաւ. չ'ղիմիշաւ (1) տղին, ասեց՝ էս տղէն ջահէլ այ. յետ զրկեց:

Ընէ ժամանակ ընցաւ, էլի կանչեց.

Ռուստամ ասեց՝

— Ընչի՞ համար ընձի կանչում ես:

— Վեղի չեմ զիմիշի ասեմ. հիմի քեաֆըր Սալմիան Սըն-
դըր էկեր այ քու վրէն կոխ այ ուզում:

— Ես կերթամ էնդու կոխ. մէ գուրզ կշինես էրկաթից 40 լիար:
էնի գնաց շինեց բերեց. Ռուստամ փորձեց ասեց՝ թեթեւ այ:

— Օր թեթեւ այ, գնա՛ քու պապին գուրզ կայ շինած, էնի վե
կալ բի՛:

Գնաց բերեց ասեց՝ լաւ այ, էլի թեթեւ այ:

Իրան հօր բերդին դարկեց, բերզը բլցրեց:

Զալ ասեց՝ էս ի՞նչ ձէն այ գալում. փա՛ռք Աստու, իմ տղէն էլաւ
իր պապի տեղը բռնեց, հըլը (2) պապից էլ անցաւ:

Ռուստամ ասեց հօրը՝

— Ի՞նչ ես հիմի ուզում ինձնից:

— Իմ ուղածը՝ Աստուած քու հեար ըլնի. գնա՛ Սալմիան Սընդըր
էկեր այ քու վրէն կոխ այ ուզում:

Ռուստամ գնաց մէյգան, բարով աւեց, ասեց՝

— Ընչի՞ համար ընձի ուզում ես:

— Դու վո՞վ ես:

— Ես Ռուստամն եմ:

— Զալի տղէ՞ն ես:

— Հա՛, ընչի՞ համար ընձի ուզում ես:

— Փարգանէշի աղչիկ կայ, օխտը տարի իմ սիրտ ուզում այ, ըն-
ձի չի առնի. արի՛ էրթանք կուխ, ես գու զօռով բերենք:

(1) Խղճաց: — (2) Դեհ:

— Էթանք :

Ռուստամին զրկեց առաջ՝ մէկ մէկ պաի կռիւ անեն , Փարզահէչին էկաւ . էնի Ռուստամ մէ մէկի զարկին , չուր յերլուն կուան՝ մէ մէկին չը յաղթեց : Ռուստամ կանսոյ զաֆթ էնի (1) , համա չի զիմիչի . աղչիկն էլ չի զիմիչի զարկի : Մնաց մէկէլ օր . մէկէլ օր էլ չուր յերկուն կուան՝ մէ մէկին չը յաղթեց : Վրայ իրեք օրն Ռուստամ զուրղ զարկեց աղչկայ բերդին , քանդեց . աղչկայ թեւ բոնեց քցեց յառաջ :

Աղչիկն ասեց՝ — Դու վո՞վ ես :

— Ես Ռուստամէ Ջալն եմ :

— Ես գիտամ դու Ռուստամն ես , ընդուր համար ես քեզի չը զլամըչայ զանեմ . ես քեզի հաւնում եմ , դու էլ հաւնո՞ւմ ես ընծի առնես : Իրար հաւնեցին , էկան Սալմիանի կուչա , Ռուստամ բերեց սուց Սալմիանին , ասեց՝

— Ա՛ս քու ուզածը :

Աղչիկն ասեց՝ — Ես Ռուստամի համար էկեր եմ , քու երես չեմ սեսի . դնա՛ , թէ չէ մէ գուրղ զարկեմ քեզի կսպանեմ : Ռուստամ բերեց ուր սուն . հէրը ասեց աղին՝

— Սալմիան քեզի ընչի՞ կանչեց :

— Էս աղչկայ համար կանչեց :

— Աղչիկն օր բերի , ընչի՞ չը աւեր :

— Աղչիկն նրան չէր հաւնում , ընծի էր հաւնում :

— Գնա՛ իմ աչքիցս կորի՛ , դու իմ աղէն չես :

Բ .

Սալմիան գնաց բազում զօշուն բերեց Ջալի բերդի բոլորը բոնեց : Սալմիանի հետը էկած էր եւ աղչկայ աղբէրը՝ Ղասթմը՝ մէ թեւ ունէր , ամէնից զօրէն Ղասթմն էր : Օխտ տարի էր զօշունը բոնէր էր բոլորը : Ջալը կուում էր , ընդու վրէն չէր կանսոյ :

Բէթանդը՝ Ռուստամի քուր աղէն էր . Ջալը զրկեց ընդուր Ռուստամին զանել :

Գնաց Ռուստամի բերդը . Ռուստամ ասեց՝

— Ընչի՞ համար էկեր ես :

— Գու սուն չաւրի , Սալմիան էնքան զօշուն բերեր այ , մեզի հալ չկայ (2) . էս օխտ տարի այ մեզի շէնիկ (3) չթողեցին :

— Ես չեմ գինայ :

Փարզահէչին ասեց՝

— Իմ աղբէր էկեր այ , շատ զօրբայ այ , հետ կռիւ չի լնի . յե՛լ դնա՛ կռիւ :

(1) Յաղթել : — (2) Ոյժ , կարողութիւն : — (3) Ժողովուրդ :

Ռուստամ, կնիկն էլ, Յարամարդն էլ էկան հասան Չալի քաղաքը .
Յարամըրդ օր տեսաւ զօշուէնը, ասեց հօրը՝

— Բա՛րօ, էս ի՞նչ զօշուէն այ :

— Օղուլ, էսի Սալմիանի զօշուէնն այ , էկեր այ քու պապի վրէն
կոխը քու մօք համար :

Բա՛րօ, քեզի բան չունիս, էդ կոխու ես կէրթամ :

— Լա՛ւօ, դու էրէխայ ես, ախոս ես, չես կարայ վրէն կոխու անէ :

— Չէ՛ , վալլայ ես պախ էրթամ :

Մէրն ասեց՝

— Իմ տղէն այ, ընծանից այ, քեզանից այ, թո՛ղ էրթայ սըպանի :
Գնաց մէյդան կայնաւ ասեց՝

— Որն որ զօրէնն այ, թո՛ղ գայ :

Բեռի Ղասըմը գուս էկաւ մէյդան . իրեք օր գիշեր մէ՛ մէկի զարկե-
ցին, մէ՛ մէկին չաղզեց :

Սալմիան ասեց՝

— Ղա՛սըմ , էս ի՞նչ բան այ՝ էս իրեք օր այ էթու՞մ ես կոխու ,
չես կանայ դու ընդու բոնես բերես :

Ասեց՝ — Ես ի՞մալ բերեմ , էնի ընծանից զոչաղ այ , ընծանից
թեթեւ (1) այ :

Ղասըմին մէ՛ տղայ կար՝ Ալի Բէջան, ասեց՝ — Առաւօտ ես կէթամ :
Առաւօտ գնաց . Ալին տղին բոնեց, քցեց յառաջը, տարաւ : Օր բե-
րեց, քեռու արունը եռաց վրէն, չր դիմիշաւ սպանի, ասաւ տղին՝

— էսի լաւ զօրայ տղայ այ, պահէ՛ մեզի համար :

Ռուստամ տեսաւ տղին տարան, իրան գուրդ վե կալեց . Չալ մէ՛
եանից (2) , Ռուստամ մէկէլ եանից էկան Սալմիանի զօշուէնի վրայ . Յա-
րամըրդին Ալի Բէջանին սաղ բոնին բերին : Օխտ գիշեր Ռուստամի
հարսանիք էրին, քէֆ էրին, Ալի Բէջանին խալաթ (3) տւեցին, գնաց
յիբ տուն :

Քարվանսարայ , 24 Ապրիլի 1899 թ .

(1) Ճարպիկ : — (2) Կողմից : — (3) Ընծայ :

Յ Ա Ն Կ

1) Բարսեղ Յարութիւնեան («Բուրգէ»)	• • •	Էջ 24
2) Վարդան Գալուստեան («Ռոստամ»)	• • •	45
3) Գրիգոր Խաչատրեան («Ֆահրամազ, Թէհմուր, Բուրգի»)	Լ.Ն.	57
4) Մուրադ Մխիթարեան («Ռոստամի Զալ»)	• • •	74
5) Նզիզի Փիբր Կակօ («Ռոստամ»)	• • •	77

Տարագրական մի քանի վրիպակներ .

Էջ 3 ,	տող 6	— « որպէս »	պիտի լինի՝	« պէտպէս »	•
» 4	» 11	« հիմն »	»	« հին »	•
» 6	» 40	« Գլխի »	»	« Գրքի »	•
» 8	» 38	« Z...Z... »	»	« L...L... »	•
» 11	» 14	« հայերի »	»	« հայրերի »	•
» 39	» 31	« աղիջիլ »	»	« աղիկիլ »	•

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՒՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1.	Տասնիններորդ դարի կտակը (1899)	. . .	գինն է 15 կոպ.
2.	Թըլօր-Ղաւիթ եւ Մհեր (1899)	. . .	» 40 »
3.	Obschtschij otcherk armianskago bogatyrskago
eposa . (Jubilejny Zbornik v tchestj Vsev.
Millera) 1900		—
4.	Iranskije ğeroi v sredĕ armianskago naroda .
(Ottisk s XLV kn. «Ethnograph. Obozrenija»). 1900.		—
5.	Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ		» 50 »

